

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra teologických věd

Bakalářská práce

DĚTI A SMRT

-

**PRÁCE S DĚTMI A KONTEXTEM SMRTI,
PŘI VÝCHOVĚ A V OBDOBÍ PO ZTRÁTĚ BLÍZKÉ
OSOBY**

Vedoucí práce: Mgr. Tomáš Veber, Th.D.

Autor práce: Alžběta Tučková

Studijní obor: Pedagogika volného času

Ročník: V. kombinovaná forma

2015

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě (v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných Teologickou fakultou JČU) elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu své kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

25. 3. 2015

Alžběta Tučková

Děkuji vedoucímu práce Mgr. Tomáši Veberovi, Th.D. za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce. Dále chci poděkovat rodině a přátelům za tematické konzultace a velkou trpělivost.

Obsah

Úvod.....	6
1 Rodina.....	8
1.1 Specifikace pojetí rodiny	8
1.2 Sociální fungování v rámci rodiny.....	9
1.3 Funkce rodiny	10
1.4 Význam rodiny jako celku	12
2 Osoba blízká	12
2.1 Osoba blízká z pohledu dítěte	12
3 Dítě a jeho chápání světa	14
3.1 Kognitivní vývoj dětí	14
3.2 Prožívání a emocionalita dítěte.....	15
3.3 Emocionální vývoj dítěte	16
4 Smrt.....	18
4.1 Pohled na smrt dříve a dnes	19
4.1.1 Smrt dospělé osoby	19
4.1.2 Smrt dítěte.....	20
4.2 Vnímání smrti dospělým.....	21
4.3 Vnímání smrti dítětem podle Marie Nagy	21
4.4 Anticipované a náhlé úmrtí.....	22
5 Truchlení.....	23
5.1 Stádia truchlení dle Michaely Zetíkové	24
5.2 Truchlení podle modelu Elisabeth Kübler-Rossové	25
5.3 Porovnání modelů truchlení dle E. Kübler-Rossové a M. Zetíkové.....	27
5.4 Truchlení rodiny	27
5.4.1. Když rodič přežije své dítě	28
5.4.2. Vyrovnání se se smrtí rodiče	29
5.5 Jak truchlí děti.....	30
5.5.1 Truchlení dětí podle Barbary Coloroso	30
5.5.2 Deprese u dětí po ztrátě blízké osoby podle Dany Krejčířové	31
5.5.3 Deprese u dětí podle věku.....	33
6 Jak děti vnímají a prožívají smrt blízké osoby	34
6.1 Děti a smrt dle Miroslava Vyhnálka	35

7 Možnosti výzkumu vnímání smrti u dětí	37
7.1 Výzkum vnímání smrti u dětí předškolního věku.....	37
7.1.1 Metody výzkumu	38
7.2 Vnímání smrti u dětí mladšího školního věku	40
7.2.1 Metody výzkumu	41
Závěr	43
Seznam použitých zdrojů.....	45
Seznam příloh	49
Přílohy.....	50
Abstrakt.....	56
Abstract.....	57

Úvod

Smrt je součástí života stejně jako zrození. Rodina s dětmi prožívá příchod nového člena velmi intenzivně. Přípravuje prvorozené dítě na příchod potomka, probírá s ním veškeré změny, které nastanou, a mnohdy se při rozhovorech řeší i samotný porod. V případě smrti někoho z rodiny situace není tak snadná. V dřívějších dobách byly děti součástí veškerého dění v rodině. Účastnily se jak porodů, péče o nemocné a umírající, přípravy nebožtíků k poslední cestě, tak i pohřbů jako takových. Domnívám se, že dnes jsou tyto zvyklosti změněné. Před dětmi je smrt spíše tabuizována i přesto, že se se smrtí děti setkávají od raného dětství v pohádkách a příbězích, které jim dospělí předkládají v různých podobách.

Osobní motivací mi pro výběr tématu práce byla vlastní zkušenost. Před lety jsem se setkala u dětí s různorodou reakcí na smrt jejich blízkého. Hned několik případů dětských reakcí na smrt jejich kamaráda mne silně citově zasáhlo. Jeden chlapec, dá se říci nejlepší kamarád zemřelého, reagoval naprostým popřením kamarádovy smrti a v této opozici setrval ještě téměř rok po pohřbu. Odlišnou reakcí jedné dívky byl naprosto nelogický záchvat smíchu během pohřbu. Takovým chováním dívka pobouřila mnoho pozůstalých a přátel zesnulého. Reakce dětí v rodině zemřelého spočívala v nepochopení nenávratnosti smrti. Malé děti se ještě několik měsíců po tragické události ptaly, kdy je přijede chlapec opět navštívit.

Téměř každý den se z médií dozvídáme o smrti. Vnímám tedy jako velice podstatné a důležité zpracovat toto téma do podoby odborné práce. Během zpracovávání si samozřejmě rozšířím své vědomosti a věřím, že pokud někdy v budoucnu nastane situace, kdy dítě prožije ztrátu blízkého člověka, budu lépe připravená na komunikaci s ním, nežli jsem nyní.

Vzhledem k etické problematičnosti vztahující se k danému tématu, nemohu vycházet z vlastních praktických výzkumů, ale vycházím především z odborné literatury zabývající se smrtí, vývojovou psychologií a psychologickými otázkami. Dále pro zpracování mé bakalářské práce posloužily mnohé webové stránky zabývající se psychologií, smrtí a chováním dětí v krizových situacích. Jedním z hlavních internetových zdrojů byl odkaz v článku na diplomovou práci s názvem *Koncept smrti u dětí*. Tato práce existuje pouze v anglickém jazyce. Proto v citacích uvádím jak odkaz

na článek, tak odkaz na danou diplomovou práci, ze které jsem převzala dané informace. Hlavním literárním zdrojem pro tuto práci byla díla autorky Elisabeth Kübler-Rossové. Tato autorka se zabývá tématem smrti již mnoho let. Dílo, které mne nejvíce ovlivnilo, jak v osobním životě, tak při psaní této práce, nese název *O dětech a smrti*. V knize je uvedeno mnoho faktů týkajících se tématu; pro mne byly zcela zásadní samotné příběhy pozůstalých dětí a dětí, které zemřely.

V první kapitole této bakalářské práce se dočteme o specifikaci tématu rodiny. Nalezneme zde vymezení pojmů sociální fungování a rozdělení funkcí, které rodina má. Následující kapitola pojednává o osobě blízké, kde se dočteme o vnímání osoby blízké z pohledu dítěte. Třetí kapitola je zaměřena na dítě, jeho chápání světa, kognitivní a emocionální vývoj. V kapitole nazvané smrt se seznámíme s různým pojetím smrti. Na začátku kapitoly jsou uvedeny definice. Dále je kapitola zaměřena na smrt v historii, vnímání smrti z různých hledisek a závěr kapitoly pojednává o možných příčinách úmrtí. V páté kapitole se zaměříme na truchlení z různých úhlů pohledů. Zabýváme se na tomto místě fázemi truchlení v pojetí různých autorů, část kapitoly je věnována truchlení dětí a na ni navazující podkapitola se zaměřuje na dětskou depresi po smrti blízké osoby. Šestá kapitola je zaměřena na vnímání smrti dětmi. Poslední kapitola pojednává o výzkumu vnímání smrti u dětí předškolního a mladšího školního věku.

Cílem mé práce je definování základních pojmů týkajících se dětí a smrti. Jedním z hlavních cílů je prezentování rozličného vnímání smrti u dětí s ohledem na to, jak se mentálně vyvíjí a mění se jim celkové vnímání světa. Dalším cílem je vypracování konceptu pro výzkum vnímání smrti u dětí.

1 Rodina

Pojem rodina znamená pro každého z nás něco jiného. Někdo považuje za rodinu pouze rodiče, další i celé široké příbuzenstvo, jiný k rodině přidává i blízké přátele. Specifickou formou rodiny mohou být „tety a strýcové“ z dětských domovů, děti zde vyrůstající a k nim patřící i celé personální obsazení. Rodina představuje nejdůležitější prostředí, ve kterém dochází k formování jedince jako takového.

Docentka Irena Sobotková ve své knize *Psychologie rodiny* definuje rodinu jako skupinu lidí, které spojuje společná historie, současná skutečnost a společné budoucí očekávání. Členové jsou ve většině případů spojeni manželskými svazky, pokrevním spřízněním či adopcí, nebo společným uspořádáním života. Může se tedy jednat o náhradní rodinu, nesezdaný pár a jakékoli společenské uspořádání více osob, které spojují psychologické, emocionální a jiné vazby.¹

1.1 Specifikace pojetí rodiny

Jeden pohled na rodinu přináší sociolog a pediatr Jiří Dunovský. Na rodinu nahlíží jako na „malou primární společenskou skupinu, založenou na svazku muže a ženy, na pokrevním svazku rodičů a dětí či vztahu jej substituujícím (osvojení), na společné domácnosti, jejíž členové plní společensky určené a uznané role vyplývající ze soužití, a na souhrnu funkcí, jež podmiňují existenci tohoto společenství a dávají mu vlastní význam ve vztahu k jedincům i k celé společnosti“.²

Základní specifika rodiny jako celku se v rámci historického kontextu velmi měnila. V dnešní době již nebývá do rodiny zahrnován tak široký okruh příbuzenstva, jako po celá staletí býval. Dnes se pojetí rodiny zužuje jen na úzký okruh nejbližších příbuzných. Přesto stále platí definice, že „rodina jako primární nositel kultury poskytuje základ norem a hodnot dané společnosti. Vede dítě ke společenskému životu v prostředí, ve kterém vyrůstá, učí ho orientovat se ve světě symbolů.“³ Tím se chce říci, že rodina má dítě seznamovat i s kulturou umírání a následnými tradicemi týkajícími se pohřbů a truchlení. Hlavním činitelem je výchova v rodině. Ta by měla být zásadní jak v rozvoji všech klíčových kompetencí k životu samému, tak i v kulturním

¹ SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. s. 22.

² Srov. DUNOVSKÝ, J. *Sociální Pediatrie*. s. 91-92.

³ VÝROST J.; SLAMĚNÍK I. (Eds.) *Sociální psychologie*. s. 50.

a společenském ohledu. „Rodinná výchova seznamuje dítě s kulturními vzorci (tradice, zvyky, mravy, zákony, tabu apod.) tím, že se dítě učí respektovat požadavky rodičů a je sankcionované za jejich nesplnění.“⁴

1.2 Sociální fungování v rámci rodiny

Úloha rodiče nebo jiného člena rodiny v pozici vychovatele není nikdy zcela jednoduchá. Dítě je samostatně smýšlející bytost, které její mysl velí, aby se bránila jakýmkoli pokusům o manipulaci. Proto je občas obtížné navést dítě správným směrem. Je důležité být dítěti vzorem, který bude chtít samo následovat. Rodiče a celá rodina, ve které dítě vyrůstá, ho učí základním zvyklostem a formuje jej pro jeho další život. Dítě neuvědoměle přejímá vzorce chování od svých rodičů, prarodičů a dalších členů rodinného prostředí. Učí se, jak reagovat na určité situace, a přímo přejímá návyky a chování, které ostatní jednotlivci v daných situacích vykazují. I ve velice raném věku je dítě formováno typickými prvky, které běžný život v rodině provází.

„Termín sociální fungování je mnohoznačný. Podstatným úkolem při vymezování cíle sociální práce a objasňování jejich hledisek je vyjasnění tohoto základního pojmu.“⁵ Na základě svých znalostí a zkušeností vnímáme veškeré prožívané situace již od dětství. Na prožívané situace svým způsobem také reagujeme a zaujímáme k nim specifický postoj.

Dá se říci, že sociální fungování je očekávání, ale i požadavky mezi jedinci uvnitř dané skupiny, avšak „člověk není vydán na pospas požadavkům svého sociálního prostředí (očekávání prostředí nejsou determinantou), vůči tomuto prostředí se vymezuje“.⁶ Sociální fungování se také vymezuje jako „vztah mezi očekávanými jednotlivce a sociálního prostředí. Jsou-li tato vzájemná očekávání v souladu (komplementarita), interakce probíhají harmonicky, nejsou-li, v interakcích nastávají obtíže.“⁷

---

⁴ VÝROST J.; SLAMĚNÍK I. (Eds.) *Sociální psychologie*. s. 50.

⁵ MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální práce*. s. 185.

⁶ NAVRÁTIL, P. *Životní situace jako předmět intervence sociálního pracovníka. Sociální práce/ Sociální práce*. s. 89.

⁷ NAVRÁTIL, P. *Romové v české společnosti: Jak se nám spolu žije a jaké má naše soužití vyhlídky*. s. 194.

Pro představu vlivu sociálního fungování společenství na dítě lze dle mého názoru využít model vztahu člověka a prostředí zaměřený na očekávání vypracovaný docentem Pavlem Navrátilem. Ten říká, že „člověk není vydán na pospas požadavkům svého sociálního prostředí (očekávání prostředí nejsou determinantou), vůči tomuto prostředí se vymezuje“.⁸ Na níže uvedeném schématu je patrná interakce očekávání a požadavků, která působí i na dítě. Je důležité, aby interakce probíhaly harmonicky, protože pokud neprobíhají, nastávají potíže v sociálním fungování dítěte v rámci všech sociálních skupin.

Obrázek 1 Vztah sociálního prostředí na dítě

1.3 Funkce rodiny

Rodinné funkce ve svých přirozených podmínkách nejsou plně nahraditelné jakýmkoli jiným subjektem, který má rodinu pouze suplovat. Rodina zprostředkovává několik základních funkcí: biologicko-reprodukční, ochrannou, sociálně-ekonomickou, relaxačně-rekreační, emociální a v neposlední řadě výchovnou.

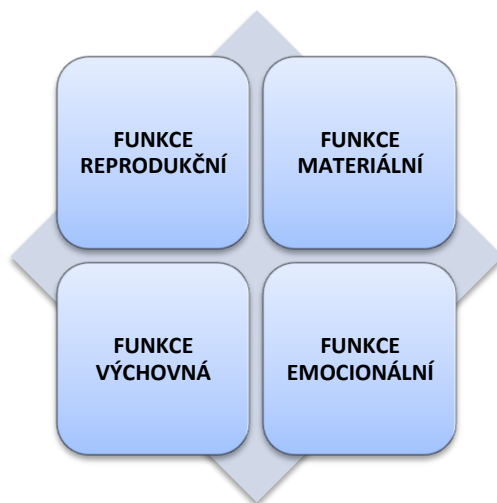
Biologicky-reprodukční funkce v dnešní době již není tak významná jako v dřívějších dobách. Dnes již ženy neplní pouze funkci pečovatelky o rodinu, ale budují si také vlastní kariéru a osobní život. Tento fakt dokládá vyšší věk prvorodiček a nárůst rodin s jedním dítětem. Funkce ochranná je důležitá z pohledu zajišťování životních potřeb všech členů rodiny. Sociálně-ekonomickou funkce rodiny spočívá v jejím vlivu na ekonomický trh tím, že je sama významným spotřebitelem. Rodinu můžeme chápat

⁸ NAVRÁTIL, P. *Životní situace jako předmět intervence sociálního pracovníka. Sociální práce/ Sociální práca*, s. 89.

jako jednu z hlavních složek v rozvoji ekonomického systému společnosti. Ekonomický trh je přímo závislý na spotřebitelské síle rodiny. Relaxačně-rekreační funkce ovlivňuje budoucí životní styl dětí. To, jak trávíme volný čas v dětství, ovlivní naše zájmy a trávení volného času v dospělosti. Emocionální funkci nemůže nahradit žádná instituce. Citové zázemí a pocit jistoty a sounáležitosti je důležitý pro všechny členy rodiny. Výchovu v rodině zprostředkovávají rodiče směrem k dětem, nicméně bychom mohli s nadsázkou říct, že celá rodina se učí a vychovává navzájem. Rodina je prvotním kolektivem, který předává dětem návyky a základy společenského chování.

Profesor Josef Výrost uvádí, že vývoj funkce rodiny je závislý na proměnné kulturních faktorů ovlivňujících postavení rodiny ve společnosti i vztahy uvnitř rodiny s přímou souvislostí se společenskými změnami. Pozbytí některých dřívějších funkcí rodiny představuje znak dnešních moderních rodin. Jako vedlejší produkt vývoje funkcí rodiny je získání a ztráta jejich důležitosti. Josef Výrost uvádí čtyři základní funkce rodiny: reprodukční, materiální, výchovnou a emocionální.⁹

Obrázek 2 Základní funkce rodiny

Plnění všech uvedených funkcí je možné za plné přítomnosti a angažovanosti všech členů rodiny. Pro dítě je tedy podstatné, aby byli v rodině zastoupeni oba rodiče. Pro emocionální a sociální vývoj je zastoupení pouze jednoho rodiče velice škodlivé a ve spoustě případů neprojde bez následků. Je tomu tak proto, že jeden rodič nemůže dostatečně plnit všechny výše zmíněné funkce.¹⁰

⁹Srov. VÝROST, J.; SLAMĚNÍK I. *Aplikovaná sociální psychologie*. s. 326.

¹⁰ Tamtéž, s. 327.

1.4 Význam rodiny jako celku

Ve společnosti má rodina svůj nezastupitelný význam a je nejvlivnějším prvkem ve vývoji dítěte a jeho výchově. Každý člověk nepopíratelně, zejména v dětství, vnímá rodinu jako útočiště před okolním světem. Toto můžeme pozorovat zejména v sociálně slabém prostředí, kde rodina je pro dítě pilířem jeho života a jediným bodem, ke kterému se může upnout. Nároky na rodinu v současné době v tomto ohledu stále vzrůstají.

Rodinné prostředí by mělo být harmonické, avšak pokud se podíváme na rodiny ve svém okolí a jejich vnitřní vazby, často narážíme na problém nedostatečné komunikace, který vztahy mezi jednotlivými členy negativně ovlivňuje a narušuje. Taková rodina nemůže jako celek přirozeně fungovat a poskytovat členům tolik potřebné útočiště. Tím pádem nedochází k dostatečnému uspokojování potřeb jednotlivců, ať už se jedná o potřeby psychické či fyzické. Mezi fyzické potřeby řadíme stravu, spánek, osobní hygienu atd. Psychické potřeby by pak měly být naplněny poskytnutím pocitu lásky a bezpečí, klidu a uznání ostatních členů rodiny.¹¹

2 Osoba blízká

V této kapitole se budeme zabývat tím, kdo je to osoba blízká z pohledu dítěte. Tento termín je také veřejně znám v právním slova smyslu: „*Osoba blízká je definována jako příbuzný v řadě přímé, sourozenec a manžel nebo partner podle jiného zákona upravujícího registrované partnerství. Jiné osoby v poměru rodinném nebo obdobném se pokládají za osoby sobě navzájem blízké. Zákon zakládá vyvratitelnou právní domněnku, že osobami blízkými jsou i osoby sešvagřené nebo osoby, které spolu trvale žijí.*“¹²

2.1 Osoba blízká z pohledu dítěte

Děti nedbaje zákona považují za osoby blízké kohokoli, kdo s nimi naváže blízký vztah. Pro děti to bývají rodiče, sourozenci, prarodiče, širší rodina, přátelé rodiny, kamarádi

---

¹¹Srov. MOŽNÝ I. *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*.

¹² <http://www.epravo.cz/top/efocus/novy-obcansky-zakonik-10-osoba-blizka-87638.html>

z okolí a různých zařízení (školka, škola, kroužek, atp.) a v neposlední řadě osoby virtuální, se kterými vztah navázali při internetové komunikaci.

První blízkou osobou v životě bývá v optimálních podmínkách matka. Dítě si buduje citový vztah k matce již v prenatálním stádiu vývoje. Dokazují to novodobé výzkumy porodníků. Pokud proběhne porod šetrně a přirozeně, dítě se chová po příchodu na svět poměrně klidně. Pláč dítěte se během několika vteřin zklidní, jakmile je dítě položeno na tělo matky. V rámci podpoření laktace a kojení se hlavička dítěte přikládá na prsa matky, což má za vedlejší efekt celkové uklidnění, protože dítě slyší tlukot srdce matky, jeden z hlavních zvuků, které ho doprovázely po celou dobu prenatálního vývoje. I z toho důvodu je dítěti matka v prvních týdnech života tou nejbližší osobou.

Kojenecké období přináší krom jiných vývojových změn také posun v sociálním vnímání. Kojenci se sblíží s dalšími členy rodiny, v první řadě s otcem a sourozenci, a vytvářejí si k nim citovou vazbu. Dále přijímají za osoby blízké lidi, s kterými tráví čas souvisle a pravidelně. Mohou to být prarodiče, tety, strýcové a také rodinní přátelé nebo chůvy.

V batolecím období dítě navazuje sociální kontakty i s osobami, které nevidá v pravidelných intervalech. Již kolem druhých narozenin si samo dokáže vybudovat vztah k přátelům z hřiště či center a kroužků. V tomto období si dítě mnohdy vzpomene na osoby, které dlouho nevidělo a prožilo s nimi jen pár hezkých okamžiků.

Třetími narozeninami nastává u dětského vnímání blízkých osob důležitý přelom. Dítě si pamatuje jména osob a situace, které s nimi prožilo. Dokáže navazovat pevná přátelství, především v kolektivu ve školce. Tyto vztahy bývají pevné a přetrvávají do dospělosti, pokud nejsou narušeny dlouhým odloučením (změna školky, přestěhováním se apod.).

Nástupem do školy se rozšiřují možnosti navazování blízkých přátelství. Během školní docházky se děti seznamují s internetem. V dnešní době není neobvyklé, že dítě považuje za osobu blízkou právě přítele z internetu, kterého nikdy nevidělo. Tyto osoby blízké získávají tento status především díky otevřené komunikaci a získáním si důvěry dítěte. Touto tematikou se podrobněji zabývá Peggy O'Marová & Jane McConnellová v knize *Přirozený rodinný život*.

3 Dítě a jeho chápání světa

Dětský věk můžeme rozdělit do několika vývojových období. Pod pojmem dítě si převážná většina lidí představí dítě v předškolním věku, tj. dle většiny autorů od třech do šesti až sedmi let, a dále v mladším školním věku od šesti až do dvanácti let. Dítě si v tomto období hledá a upevňuje své postavení ve skupině a společnosti. Svět kolem sebe poznává za pomoci své fantazie, představivosti a intuice. Poznávání světa je omezeno na nejbližší okolí. Toto období je pro děti obdobím velkých změn.¹³

Charakterizovat dětské představy o okolním světě, neboli provést tzv. prekonceptci lze i podle *Pedagogického slovníku* od Jana Průchy, Jiřího Mareše a Elišky Walterové následovně: „*Dětské chápání a interpretace jevů přírodní a sociální reality, které si dítě vytváří před zahájením školního vzdělávání i v jeho průběhu, mají převážně zkušenostní a zážitkovou povahu, často jsou emocionálně zbarvené. Tyto předchozí znalosti alternativní koncepce (naivní, nevědecké poznatky dětí o obklopujícím světě), se pod vlivem vzdělávacích obsahů prezentovaných ve škole, ale i působením četby, médií aj. mohou měnit.*“¹⁴

3.1 Kognitivní vývoj dětí

Hned po narození dítěte začíná jeho kognitivní vývoj. Jde o neustálý proces vzájemného působení mezi dítětem a předměty nebo událostmi v jeho okolí. Týká se rozvoje intelektu a mentálních schopností. Poznávací (kognitivní) schopnost zahrnuje zpracování, zachovávání a třídění informací a nakonec jejich adekvátní využití.¹⁵ Jedinec během svého života postupně prochází různými fázemi.

Kognitivní vývoj dítěte rozdělil vývojový psycholog Jean Piaget do čtyř stádií:

1. Senzomotorické stádium je vymezené časově od narození do dvou let. Vjemy a pohyby jsou v tomto období zdrojem poznání. Dítě ještě nemá osvojené symbolické myšlení ani řeč. Během tohoto vývojového stádia se dítě připravuje na budoucí pochopení příčinnosti, času a prostoru.

---

¹³ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*.

¹⁴ PRŮCHA, J.; WALTEROVÁ E. a MAREŠ J. *Pedagogický slovník*. s.132.

¹⁵ ALLEN, K. a MAROTZ L. *Přehled vývoje dítěte: od prenatálního období do 8 let*. s. 33.

2. Předoperační stádium navazuje na předchozí a trvá od dvou do osmi let. Dítě si během něj postupně osvojuje řeč, rozvíjí myšlení a představivost. Dle Jeana Piageta má na dětské usuzování vliv dětská fantazie, a proto je toto období tzv. prelogické.
3. Ve stádiu konkrétních situací se nacházíme ve věkové hranici od sedmi do dvanácti let. Dítě ke své práci již používá abstraktní pojmy. Předně se v tomto období rozvíjí logické myšlení. Dítě se dokáže orientovat v okolních událostech a roztrždit předměty dle jejich vlastností. Experimentace je typickým znakem tohoto období.
4. Stádium formálních operací je období trvající od dvanácti let dále. Abstraktně formálně logické operace jsou pro toto období nejvíce charakteristické.¹⁶

Věk u dětí není jasným měřítkem pro kognitivní zralost. Na tento fakt poukazuje hned několik studií. V dnešní době se spíše pracuje s dětským IQ než s jejich dovednostmi a kognitivní zralostí. Jednou z takových studií je studie podle autorů Cotton a Range (1990). Jejich výzkum se zakládal na spojitosti dotazníku na téma vývoje konceptu smrti a piagetovských úkolů stálosti. Výsledkem tohoto bádání bylo zjištění, že děti odpovídající správnou variantou kognitivní otázky mají lepší výsledky v chápání konceptu smrti, a to napříč všemi věkovými kategoriemi. Hunter a Smith uvádí ve své studii, že věk a zralost dítěte by se neměly slučovat.¹⁷

3.2 Prožívání a emocionalita dítěte

Kasal hovoří o spojitosti emocí a pocitu: „*Pojem pocit používáme často jako synonymum emoce. Zde je nutné si uvědomit, že emoce, podobně jako řada jiných pojmů, představuje hypotetický konstrukt. Není přímo pozorovatelný, ale je vyvoditelný z řady příznaků a komunikace. Stále více odborníků spěje k závěru, že konstrukt emocí by neměl být používán jako synonymum pro pocity.*“¹⁸ U dětí dochází k rozvoji emocionality postupně. Avšak i přes neustálý rozvoj je dětská emocionalita velice podobná emočním pochodům dospělého člověka. Jedním ze společných znaků emocionality dětí a dospělých je projevování emocí, které umožňuje nejen projevit

---

¹⁶ Srov. LANGMEIER, J.; KREJČÍŘOVÁ D. *Vývojová psychologie*.

¹⁷ Srov. http://is.muni.cz/th/135398/fss_m/Koncept_smrti_u_deti_-_souvislosti_vyvoje.pdf

¹⁸ KASAL, J. *Emocionalita a prožívání*. s. 4.

reakci na určitou událost, nýbrž naznačuje i tendenci k jednání (např. agrese v důsledku prožívaného vzteku). Emocionalitu není možné oddělit od poznávání a sociálních vztahů. Zároveň představuje prožívání vztahu jedince ke skutečnosti.¹⁹

3.3 Emocionální vývoj dítěte

Člověk již od narození pociťuje emoce. Dítě i ve velice raném věku prožívá radost, strach, nelibost či spokojenost. Jak dítě roste a vyvíjí se mu jeho schopnost vnímání vlastních emocí, učí se je dávat najevo okolnímu světu. Rok od roku se vyvíjí škála emocí, které dítě rozeznává.

Lev Vygotskij popsal první rok života dítěte a jeho vývoje emocí tak, že v průběhu dvou až čtyř měsíců života se dítě setkává s pocity smutku a radosti, zlosti i překvapení. Do sedmého měsíce se seznamuje s pocitem strachu, od devátého do dvanáctého měsíce života pak dokáže pociťovat sebevědomí, hanbu, vinu, pýchu, soucit, plachost, nesmělost a žárlivost. Do osmnáctého měsíce věku se pak přidává opovržení.²⁰

Jean Piaget zdůraznil vzájemnou podmíněnost mezi zráním centrální nervové soustavy, rozvojem kognitivních schopností a psychologickým a sociálním vývojem dítěte. „*Považoval tento proces za endogenně naprogramovaný a relativně nezávislý na okolním prostředí. Vliv prostředí na vývoj jedince byl ale znovu doceněn v poslední třetině 20. století, zejména na příkladu dětí z dysfunkčních rodin nebo z nízkých socioekonomických vrstev, jejichž rozvoj může být vážně narušen. Jednotlivé významné teorie vývoje člověka shrnuje Tab. 1.*“²¹

---

¹⁹ KASAL, J. *Emocionalita a prožívání*, s. 4-6.

²⁰ Srov. Pružinská, E. *Emocionální svět dětí předškolního věku*.

²¹ Srov. <http://zdravi.e15.cz/clanek/postgradualni-medicina-priloha/rust-a-vyvoj-ditete-v-prvnim-roce-zivota-460168>

Tab.1 Psychosociální vývoj člověka do narození na práh dospělosti

Věk	Vývojová teorie			Oblast dovedností	
	Freud	Erikson	Piaget	Řečová	Motorická
narození – 18 m.	orální	primární důvěra vs. nedůvěra	senzomotorické	pohyby těla, pláč, pojmenování, ukazování	reflexní sed, dotyk, uchopování, chůze
18 m.–3 r.	anální	autonomie vs. stud, pochybnost	symbolické (preoperativní)	věty, „telegrafický žargon“	šplhání, běh
3–6 r.	oidipovské	iniciativa vs. vina	intuitivní (preoperativní)	spojky a předložky, snadné dorozumění	zlepšení koordinace, tříkolka, skoky
6–11 r.	latence	píle vs. podřízenost	konkrétní operativní	podřadné věty, čtení a psaní, řečové úvahy	narůstající dovednosti, sporty, rekreační kooperativní hry
12–17 r.	adolescence (genitální)	identita vs. zmatení rolí	formální operativní	abstraktní úvahy, abstraktní manipulace	tříbení dovedností

V kontextu vrozených dispozic jedince dnes soudíme, že prostředí přímo ovlivňuje jeho vývoj. Zejména temperament a kognitivní schopnosti mají společně s prostředím vliv na výsledek jejich vzájemné interakce. U každého jedince se rovnoměrně uplatní vliv prostředí a vrozené dispozice, tedy v případě, že vývoj jedince není významně poškozen v důsledku organické poruchy či psychosociální patologie.²²

Dle nejuznávanějšího sovětského psychologa Lva Vygotského se mezi třetím a šestým rokem věku citový život dítěte zásadně mění. Pocity se stávají komplexnější tím, jak dítě získává nové zkušenosti. Vstupem do školy se pak jeho dosud často neuvědomělé emoce vyvíjí do podoby vyšších citů a, jak popsala ve své knize Lubomíra Pružinská, nastupuje tzv. intelektualizace citů. Mnozí autoři se zcela oprávněně domnívají, že v tomto čase je důležité zaměřit se na rozvoj emoční inteligence dítěte. Tím, že dítě vstupuje do nového prostředí základní školy, a tím pádem je nuceno čelit novým sociálním situacím, je potřebné rozvíjet jeho emoční kompetence, jelikož jeho city byly dosud formovány jen jeho přirozeným prostředím a výchovou v rodině.²³

²² <http://zdravi.e15.cz/clanek/postgradualni-medicina-priloha/rust-a-vyvoj-ditete-v-prvnim-roce-zivota-460168>

²³ PRUŽINSLÁ, E. *Emocionální svět dětí předškolského věku.*

4 Smrt

Smrt představuje neoblíbený pojem ve společnosti. Slovo, které dokáže vyvolat strach, a mnoho nepříjemných pocitů. Dá se říci, že svou i cizí smrtelnost si uvědomuje téměř každý, ale přesto je téma smrti odsouváno do pozadí.

Smrt lze z biologického hlediska definovat jako „stav, kdy u živého organismu došlo k nezvratným změnám v mozku a v jejich důsledku k zániku centra dýchání, krevního oběhu a postupnému rozkladu a odumírání těla.“²⁴ Jedním ze základních znaků lidství je vědomí smrtelnosti. Nemusí nás úplně zajímat, že některé části těla odumírají dříve, nežli části centrální. V dnešní době se v Evropě umírá hlavně na stáří. Přírodní katastrofy a války jako v dřívějších dobách nejsou pro lidi takovou hrozbou.

Vědomí smrtelnosti je také jednou z příčin vzniku kultů a náboženství. Každá kultura již od pradávna má své tradice týkající se posledních chvil mezi živými, pohřbívání i následného truchlícího procesu. Jen minimum kultur považuje smrt za definitivní zánik. Představy o smrti se v kulturách promítají do obřadů a mýtů.

Jiřina Šiklová ve své knize *Vyhoštěná smrt* zmiňuje, že je důležité vnímat smrtelnost a smrt jako součásti života. Zároveň poukazuje na Erbenovu *Kytici*, přesněji na báseň *Svatební košile*. V básni se řeší otázka smrti a přílišného oplakávání, kdy milá umrlce natolik oplakává, až si ji na svatebních košilích odnese kamsi na hřbitov. Celá báseň nabádá k uvědomění si smrti blízkého člověka jako Božího rozhodnutí nebo jako rozhodnutí někoho či něčeho „nad námi“. Je lidskou potřebou oplakat mrtvého, ale je také důležité dál žít. V případě úmrtí dětí je podstatné postarat se o děti přeživší, věnovat jim péči a promlouvat s nimi o svých i jejich pocitech.²⁵

V knize *O osamělosti umírajících* Norbert Elias uvádí hned v několika kapitolách myšlenku o uvědomění si smrtelnosti lidí. Zároveň upozorňuje, že se lidé snaží smrt ze života i myšlenek vytěsnit: „Pokud však jde o lidskou smrt, tendence k jejímu vytěsňování a zastírajícímu proměňování ve speciální oblast se v průběhu dvacátého

---

²⁴ ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. s. 11.

²⁵Srov. Tamtéž, s. 113.

století nijak nezmenšila, spíše vzrostla.“²⁶ Nerovnoměrný vývoj tabuizace smrti v historii je zřejmý až po porovnání dále zmíněných bio-sociálních změn.²⁷

4.1 Pohled na smrt dříve a dnes

Ještě před sto či stopadesáti lety umírali lidé v části světa, které dnes říkáme střední Evropa, především už v dětství. Většina narozených se nedožila ani deseti let svého života. Odborným termínem se tomu říká „demografické plýtvání“²⁸. Dříve se vždy po porodu dítěte jen pevně doufalo a věřilo, že dítě přežije. V dnešní době je nám takový způsob uvažování cizí, jako by téměř nikoho z nás nenapadlo, že by dítěti mohla hrozit smrt. Před příchodem 19. století se lidé obraceli k Bohu a veškerá svá utrpení vnímali jako trest za své hříchy. S nástupem 19. století se zlepšila lékařská věda, svět techniky zaznamenal velký rozvoj, a proto nastala doba, která se snažila vysvětlit svět bez Boha a náboženství. Lidé dnes však někdy božstva hledají v lékařích. Věří natolik v pokrok lékařství a zázraky medicíny, že nedokážou přijmout realitu, ve které na všechny nemoci lék neexistuje.

4.1.1 Smrt dospělé osoby

Jak uvádí Jiřina Šiklová (2013), věková hranice umírajících stoupá. Dokládá to faktem, že na našem území ještě před druhou světovou válkou byla předpokládaná délka života u mužů necelých 57 let. Tyto hodnoty se značně změnily: o celých 22 let se zvýšil dožitý věk průměrného muže. V dobách před stopadesáti lety nebylo nijak urážlivé nazvat muže po jeho padesátém roce života „velebným kmetem“. V dnešní době by takové oslovení v tomto věku spíše budilo rozpaky a bylo vnímáno jako urážka adresáta.

Na stránkách Českého statistického úřadu je možné zjistit, že Jiřina Šiklová čerpala informace o stárnutí populace právě ze zde dostupných dat. Jako ukázkou zveřejňuji tabulku vystavenou ČSÚ, kde je patrný vývoj nárůstu počtu obyvatel věku 65 let a více

---

²⁶ ELIAS, N. *O osamělosti umírajících*. s. 40.

²⁷ Srov. Tamtéž, s. 40.

²⁸ Srov. ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. s. 15.

od roku 1950. Na stránkách ČSÚ je také možné dohledat tento vývoj před rokem 1950, a tím i doložit tvrzení Jiřiny Šiklové o stárnutí populace.²⁹

Obrázek 4 Stárnutí populace od roku 1950

Ukazatel	Rok sčítání						
	1950	1961	1970	1980	1991	2001	2011
Počet obyvatel ¹	8 896 133	9 571 531	9 807 697	10 291 927	10 302 215	10 230 060	10 436 560
z toho ve věku							
0 - 14	2 138 376	2 428 569	2 081 666	2 412 015	2 164 436	1 654 862	1 488 928
15 - 64	6 016 202	6 223 844	6 530 667	6 492 249	6 834 465	7 161 144	7 267 169
65 a více	735 055	911 877	1 190 060	1 373 029	1 301 957	1 410 571	1 644 836
Index stáří ²	34	38	57	57	60	85	110

¹ 1950 přítomné obyvatelstvo; 1961-2001 trvale bydlící obyvatelstvo; 2011 obvykle bydlící obyvatelstvo

² Index stáří vyjadřuje, kolik je v populaci obyvatel ve věku 65 let a více na 100 dětí ve věku 0-14 let.

4.1.2 Smrt dítěte

Psychiatřka Elisabeth Kübler-Rossová ve své knize *O smrti a umírání* srovnává úmrtnost v raném dětství v minulosti a v dnešní době. Dříve byla smrt dítěte poměrně častým jevem, se kterým se setkala většina rodin. Mnoho životů si vyžádaly epidemie, na které tehdejší medicína nestačila. Za posledních několik desítek let ale medicína výrazně pokročila a objevem syntetických léčiv a antibiotik úmrtnost na infekční nemoci výrazně klesla. V dnešní době jsme tak schopni léčit nemoci, na které dříve mnoho lidí muselo zemřít.

V minulém století mnoho dětí zemřelo v raném věku. Bylo tedy naprosto běžné setkat se s úmrtím malého dítěte. V některých rodinách dávali dalším novorozencům jména po jejich dříve zemřelých sourozencích. Nikomu to nepřipadalo morbidní či neetické.

Ztrátu dítěte popisuje Naděžda Špatenková (2006) jako pocit, kdy jste ztratili úplně vše, smysl života, minulost, současnost i budoucnost. Výstižně tento stav popsal Elliot Luby: „*Když umírají rodiče, ztrácíme svoji minulost, když umírají děti, ztrácíme svoji budoucnost.*“³⁰

²⁹ Srov. <http://www.czso.cz/csu/2014edicniplan.nsf/p/170217-14>

³⁰ ŠPATENKOVÁ N. *Poradenství pro pozůstalé*. s. 138.

4.2 Vnímání smrti dospělým

Dnešní společnost vnímá smrt spíše jako příkoří nežli jako součást života. Smrt, umírání i pohřeb nejsou běžným tématem k hovoru ve společnosti, ani v rodině. Kdo z nás jsme probrali s blízkými otázku našich posledních chvil a představu o posledním rozloučení. Rodiny zastížené náhlým úmrtím mnohdy nemají ani ponětí, jak by si zesnulý člen rodiny představoval pohřeb, kde a jak by si přál být uložen k poslednímu odpočinku. Dnešní společnost se snaží eliminovat myšlenky na smrtelnost, dělá pro prodloužení svého života maximum. Dle Jiřiny Šiklové (2013) je dnešní společnost orientována na trvalé mládí, zdraví a výkonnost. Přestože člověk je jediný tvor, který si uvědomuje svou smrtelnost, vytěšňuje smrt do pozadí svých zájmů. Já se však domnívám, že smrt v dnešní době není až takové tabu. Otázkou smrti se běžně zabývají média i tisk.

4.3 Vnímání smrti dítětem podle Marie Nagy

Děti nevědomky seznamujeme se smrtí již v nejujtějších dětství. Jako dospělí mnohdy trpíme utkvělou představou, že smrt k dětství nepatří, a proto není potřeba si s dětmi na toto téma povídat. Z vlastní zkušenosti vím, že už malým batolatům jsou čteny, pouštěny v televizi či rádiu pohádky, kde se vyskytuje smrt. To vše následně souvisí s dětským vnímáním smrti v různých fázích mentálního vývoje.

Problematiku dětského vnímání smrti přehledně zpracovala maďarská autorka Marie Nagy. Ve své práci uvedla závěr zkoumání ohledně otázky smrti a jejího chápání, kdy se objevovaly obdobné odpovědi u dětí sobě věkově blízkých, a tak vnímání smrti u dětí rozdělila do třech vývojových stádií. Ke svým závěrům dospěla na základě individuální práce s 378 dětmi ve věku od tří do deseti let.

V období od narození do 5 let děti nechápou, že smrt je definitivní. V prožívání těch nejmenších zastupuje její roli separační úzkost. Děti v tomto věku nejsou schopny rozeznat rozdíl mezi smrtí a dočasným odloučením, například od matky. Proto také často reagují pláčem a křikem, zmizí-li jim matka z dohledu. Pro batolata představuje smrt zvláštní stav života, který je podobný spánku nebo odchodu pryč. Ale i tak jsou si děti v tomto období vědomy odloučení a toto vědomí může být už pro tak malé děti dosti bolestné. Vzhledem k tomu, že v tomto věku je myšlení dětí hodně egocentrické, často se vyjadřují porovnáváním se sebou samotným, například „Už si asi nechce hrát (nemá hlad, nechce pít) jako já“.

V období od 5 do 9 let už děti dokážou vnímat smrt jako konečnou a nevratnou událost. Nezvládají ovšem ještě plně pochopit, že smrt by se mohla týkat i jich samotných, nechápou universálně. Nejdříve si dovedou připustit smrtelnost ostatních lidí, až následně dokážou přijmout i smrtelnosti vlastní. Dlouho je pro děti v tomto věku v představách smrt personifikovaná do osoby, které se mohou vyhnout a utéci před ní, pokud budou dost chytré a rychlé. Smrt se v jejich fantazii podobá kostlivci, duchu, strašákovi, andělovi nebo klaunovi. I děsivá smrtka s kosou je pro ně méně hrozivá než něco, co je v podstatě neuchopitelné, nekonečné a neznámé.

Od 9 let již děti dokážou vnímat smrt jako nevyhnutelnou, nevratnou a definitivní událost, která se týká každého živého tvora. Zpočátku jsou schopny si připustit pouze vnější příčiny úmrtí, jako je například otrava, zabití, vražda. Teprve později děti v tomto věku začínají přijímat přirozenou nezbytnost smrti jako takové. V návaznosti na to se pak může objevovat vytlačení tématu smrti (podobně jako sexuality) do nevědomí. Děti popírají fakt smrti i ve formě výsměchu: výzkum jazyka školních dětí zjistil, že děti používají pro smrt posměšné výroky a vtipy. Děti v tomto věku se často také dopouštějí lehkomyšlných darebáctví, kdy se zdá, že provokují smrt. Nejpozději kolem dvanáctého roku pak děti začínají chápat smrt tak, jak ji vnímají dospělí.³¹

4.4 Anticipované a náhlé úmrtí

Jestliže smrt předvídáme po dlouhé nemoci, smrt je ohlášena lékařem či na její blízkost ukazují jiné aspekty (zhoršení zdravotního stavu, stáří a tomu podobná fakta), hovoříme o smrti anticipované. Jejím opakem je smrt náhlá neboli neanticipovaná. Dochází k ní v důsledku smrtelné nehody, cizím zaviněním nebo jinými náhlými okolnostmi. Podrobnější rozdělení smrti podle příčin je uvedeno v tabulce č. 2.

---

³¹ Srov. <http://zena.centrum.cz/deti/zajimavosti/clanek.phtml?id=752212>

TABULKA č. 2	ROZDĚLENÍ SMRTI – DLE JEJÍHO NÁSTÁNÍ	
ANTICIPOVANÁ SMRT	NEANTICIPOVANÁ SMRT	
1) Stáří	A) Důsledkem podmínek ►	hlad, žízeň, podchlazení, udušení, utonutí, uhoření
2) Podlehnutí nemoci	B) Vlastní vinou ►	sebezabití, sebevražda, eutanazie
	C) Způsobená jinou osobou ►	zabití, vražda, poprava
	D) Způsobená zvířetem	
	E) Syndrom náhlého úmrtí kojence	

Dle způsobu, jak k úmrtí dojde, přijímají smrt dospělí i děti. Anticipovaná ztráta, neboli očekávaná, bývá lépe přijata okolím než smrt nečekaná. Toto také vysvětluje Naděžda Kubíčková, která uvádí dle výzkumů, které provedli Gorek, Wilkie, Eisdorfer, Lehrman, Parkes, Worden, že pozůstalí, kterým blízká osoba zesnula nečekaně a náhle, se vyrovnávají se ztrátou mnohem hůře, nežli truchlící, které zastihne neanticipované úmrtí blízkého. Z tohoto ovšem nevyplývá, že by jedni pozůstalí truchlili méně nežli ti druzí.³²

5 Truchlení

Ztráta blízkého člověka dříve či později zastihne každého z nás. Truchlení je běžnou reakcí na tuto životní situaci. Dnes se smutek „nenosí“, jak napsala Jiřina Šiklová. A skutečně, mnoho lidí se za truchlení stydí a schovává své city za černé brýle, navíc má strach z reakcí okolí.

Podle psycholožky Michaely Zetíkové má truchlení tři fáze, kterými projde téměř každý pozůstalý. Tyto fáze truchlení neboli smutku upřesnila Elisabeth Kübler-Rossová, která tak redefinovala stádia umírání ze své knihy *O smrti a umírání* v další své knize

³² KUBÍČKOVÁ N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*.

z roku 2005 s názvem *On Grief and Grieving: Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*.³³

5.1 Stádia truchlení dle Michaely Zetíkové

Vyrovnaní se se ztrátou blízkého, u kterého úmrtí očekáváme, je rozdílné oproti vyrovnání se se smrtí, která nastala náhle. V prvním případě, kdy nastane smrt po dlouhé nemoci, si blízcí část truchlení již „odžijí“ a se zármutkem se vyrovnávají lépe. Zpravidla truchlí kratší dobu, pokud o nemocného v posledních chvílích intenzivně pečují. Dá se říci, že očekávané úmrtí dává možnost a prostor se s danou situací smířit a vyjasnit si věci, které mají být vyřčeny, než nemocný zemře. Psycholožka M. Zetíková také upozorňuje, že „nemá smysl potlačovat zármutek, který cítíme ještě, když je umírající na živu – může to totiž vést až k našemu vyčerpání“.³⁴

Obrázek 5 Stádia truchlení

Stádium zmatenosti je vyznačováno popíráním skutečnosti, že zemřela blízká osoba. Pozůstali se díky prvotnímu šoku chovají naprosto nelogicky, zmateně a kupodivu mnohdy i nečekaně klidně. Dalším znakem tohoto stádia je neschopnost zvládnání běžných činností, které jsou jinak každodenní rutinou. Běžné činnosti jsou

³³ http://cs.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCbler-Rossov%C3%A9_model

³⁴ <http://vitavera.denik.cz/clanky/proces-truchleni-pri-ztrate-blizke-osoby/>

v tomto období velmi namáhavé. Pozůstali stále trpí bludnou představou, že se zesnulý vrátí.

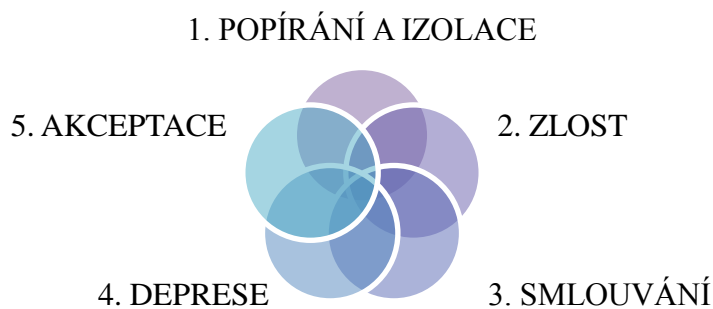
Následuje proces vyjádření emocí. V tomto stádiu si již pozůstali připouštějí smrt blízké osoby, avšak nedokážou ji přijmout. Proto se u nich prolínají všechny možné emocionální stavy, jako pocit viny, lítost, nenávisť, zoufalství, závist a osamělost. Je důležité, aby pozůstali svůj žal sdíleli s jinými lidmi. Mají totiž potřebu hledat odpověď na otázku proč. Toto období trvá ve většině případů do prvního výročí smrti blízkého, které bývá psychicky velmi náročné.

Poslední stádium je vyjádřeno smířením se se smrtí blízkého a přijetím skutečnosti, že pozůstali pokračují ve svých životech. Je nutné, aby pozůstali chtěli sami tuto skutečnost přijmout, jinak jim hrozí chorobné truchlení. Toto stádium ve většině případů přichází po roce od smrti blízkého. Důležité je skutečně si tímto stádiem projít. U pozůstalých to poznáme tak, že dokážou o zesnulém mluvit v klidu a bez idealizací.³⁵

5.2 Truchlení podle modelu Elisabeth Kübler-Rossové

Elisabeth Kübler-Rossová, uznávaná americká psycholožka, zprvu definovala pouze stádia smrti a umírání. Svůj model postupem času přepracovala a doplnila o veškeré formy zármutku po ztrátě. Může se jednat o ztrátu práce, životního postavení, partnerství a v neposlední řadě o ztrátu blízké osoby. Jak uvádí Kübler-Rossová ve své knize, každý jedinec si projde minimálně dvěma fázemi. Není tedy nezbytně nutné projít si úplně všemi fázemi. Autorka poukazuje také na to, že fáze se mohou opakovat a různě prolínat.³⁶

Obrázek 6 Model truchlení dle E. Kübler-Rossové

³⁵ <http://vitavera.denik.cz/clanky/proces-truchleni-pri-ztrate-blizke-osoby/>

³⁶ Srov. KÜBLER-ROSS E. *Interviews mit Sterbenden*, Germany Studgart Verlag. kap. II. Verhaltensweisen gegenüber Tod und Sterben a kap. VIII. Hoffnung.

Prvotní fáze popírání a izolace ve většině případů nastává bezprostředně po oznámení informace o smrti blízkého. Pozůstalý nemůže uvěřit vzniklé situaci a daný fakt popírá. Stále podvědomě doufá, že nebožtík přijde nebo se ozve. *„Když počáteční ochromení začne ustupovat a člověk najde sílu znovu se vzchopit, jeho obvyklým postojem je: Ne, to se určitě netýká mě.“*³⁷ Člověk ve svém podvědomí pocítuje nesmrtelnost. Je pro něj nepředstavitelné stanout tváří v tvář nevratnému konci.

Stádium zlosti se vyznačuje zlobou na celý svět. Pozůstalý nechápe, jak se okolní svět může vůbec radovat, a neví, jak dál fungovat, aniž by netruchlil. Další možností je vztek pozůstalého obracející se na zesnulého a kladení otázky: *„Jak jsi mi to mohl udělat?“* Zloba může být mířena i sama na sebe, kdy si pozůstalý vyčítá, že leccos mohl udělat jinak. *„Tragédií je, že o příčinách zlosti našich pacientů nepřemýšlíme vůbec, anebo jen málo, a jejich zlobné výpady bereme osobně, ačkoli – alespoň zpočátku – nemá taková zloba nic společného s lidmi, proti kterým se obrací.“*³⁸

Třetí stádium je stádium smlouvání, které je *„sice méně známé, ale pro pacienta stejně důležité, jako stádia předešlá, byť trvá pouze krátký čas“*³⁹. Toto stádium je dle mého názoru u pozůstalých osob velmi významné. Například rodiče, kterým zemřelo dítě, nabízejí cokoli, i svůj život, jen aby se jim dítě vrátilo.

Deprese je klinický stav duše i těla. Jak uvádí autorka, existují dva druhy deprese. Prvním typem je rekreační deprese, druhým typem deprese přípravná. *„Ke druhému typu deprese nedochází následkem minulé, utrpěné ztráty, ale naopak v důsledku ztrát očekávaných, hrozících. Naši počáteční reakcí vůči smutným lidem bývá obvykle snaha nějak je rozveselit, říkat jim, aby se na věci nedívali tak chmurně nebo tak beznadějně. Povzbuzujeme je, aby si všímali světlých stránek života, pestrých a pozitivních věcí kolem sebe.“*⁴⁰ Takto reagují lidé povětšinou proto, že vycházejí ze svých vlastních potřeb, ale zároveň nejsou schopni tolerovat delší dobu smutnou tvář truchlícího.

Psycholožka Elisabeth Kübler-Rossová vyvozuje dva způsoby, jak dosáhnout fáze akceptace. Jedna skupina truchlících dojde k akceptaci jednoduše a rychle bez

---

³⁷ KÜBLER - ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*. s. 38.

³⁸ Tamtéž, s. 47.

³⁹ Tamtéž, s. 74.

⁴⁰ Tamtéž, s. 78.

výraznějších zásahů zvenčí, většinou těmto lidem postačuje absence rušivých vnějších vlivů a porozumění. Druhá skupina potřebuje mnohem více času na akceptaci a smíření. Potřebují „více pomoci a pochopení svého okolí, podporu pro své úsilí dostat se přes dříve popsaná stádia“.⁴¹

5.3 Porovnání modelů truchlení dle E. Kübler-Rossově a M. Zetíkové

Autorky fází truchlení se shodují v několika zásadních bodech. První fáze jsou vymezeny stejným popisem a shodují se v popření nastalé situace. Druhá fáze se také v pojetí obou autorek příliš neliší. E. Kübler-Rossová uvádí zlost a M. Zetíková udává vyjádření emocí. Je na první pohled patrné, že zlost je emoce, kterou pozůstalý projeví tak, jak uvádí M. Zetíková. Ta ovšem do druhé fáze ještě zahrнула i další emocionální projevy pozůstalých. Dle mého názoru E. Kübler-Rossová rozvedla další emocionální pochody do třetí a čtvrté fáze. Obě autorky se shodují i v pojetí posledních fází, které popisují jako akceptaci a smíření se s odchodem blízké osoby.

Rozdílné názory však autorky mají na celkový průběh fází truchlení. M. Zetíková uvádí posloupnost všech fází a potřebu projít bezezbytku každou fází postupně. Názor E. Kübler-Rossově je v tomto směru odlišný. Autorka udává možnost vynechání určitých fází s potřebou absolvovat minimálně dvě. Také uvádí možnost opakování a prolínání všech fází truchlení.

Můj osobní pohled na fáze truchlení s přihlédnutím na osobní zkušenost se blíží pěti fázím truchlení neboli smutku dle Elisabeth Kübler-Rossově. Domnívám se, že lépe jednotlivé fáze rozpracovala do více bodů. Dále souhlasím s různorodým prolínáním a opakováním fází.

5.4 Truchlení rodiny

„Když nám zemře někdo blízký, je to jako by se nám zhroutil celý svět, jako by náš život najednou ztratil smysl... Máme pocit, že už nikdy nemůžeme být šťastní... Naše srdce

---

⁴¹ KÜBLER - ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*, s. 10.

*bolí a hrozí, že pukne žalem, oči pálí od potoků slz... Jsme hluboce zarmoucení, truchlíme...*⁴²

Rodina je společenská skupina, která drží při sobě v dobrém i zlém. Jedna z nejtěžších situací, která může v rodině nastat, je ztráta jednoho z jejích členů. Tento náhlý fakt může mít na rodinu více dopadů. Zaleží ale na tom, jaký člen rodiny zemřel a jakou funkci v rodině zastával. Jistě je rozdílné truchlení po dítěti, otci, matce, prarodičích nebo po členu ze širšího příbuzenstva. Je naprosto zřejmé, že čím více nám byla osoba blízká, tím výraznější smutek prožijeme. Smrt člena rodiny může mít až devastující následky na fungování rodiny a vztahy v rodině. To však nemusí být pravidlem. Existují rodiny, které smrt blízkého stmelila a umožnila smíření a navázání lepších vztahů.

5.4.1. Když rodič přežije své dítě

Elisabeth Kübler-Rossová v knize *O dětech a smrti* uvádí výstižnou myšlenku o truchlení rodiny po smrti dítěte: „*Život byl stvořen tak, aby byl prostý a krásný. Součástí oné výzvy, jakou pro nás život představuje, vždycky bude i to, čemu říkám větrné bouře – větší i menší. Ze zkušenosti ale víme, že se všechny vichřice nakonec přeženou, že po každém dešti znovu zazáří slunce a že po každé zimě – i po té nejstudnější – vždycky nadejde jaro.*“⁴³ Ať smrt přijde náhle nebo po dlouhé nemoci, je to velká zátěž na fungování celé rodiny. Rodiče se mnohdy uzavírají sami do sebe a opomíjejí sourozence dětí zemřelých. Pokud postihne jedno z dětí vážná smrtelná choroba, je potřeba prožívat zármutek v klidu, soustředit se na „normální“ chod domácnosti a plně prožít každou veselou chvíli v pospolitosti celé rodiny. Dalším důležitým faktorem je zapojení zdravých dětí do péče o umírajícího sourozence.

Rodina by po smrti měla prožít všechny fáze truchlení ve vzájemné pospolitosti. Rodiče by neměli mít špatný pocit ze smíchu dětí ani svého. Spíše se snažit veškerá citlivá témata prožívat a probírat společně s dětmi, nežli je odsouvat do pozadí.

---

⁴² www.prazdnakolebka.cz

⁴³ KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *O dětech a smrti*. s. 34.

Úmrtí dítěte má vliv i na ekonomickou situaci rodiny.⁴⁴ Matky uvádějí, že po smrti dítěte přestaly na určitou dobu pracovat. Celkový příjem rodiny se tak snížil tím, že přestaly chodit do zaměstnání či přerušily svou podnikatelskou činnost. Základní platby se však musí platit pravidelně, a tak rodiny nastalou problematickou finanční situaci obvykle řeší půjčkou, která mnohdy zatíží rodinný rozpočet na dlouhou dobu dopředu. *„Matky, jejichž dítě zemřelo v době, kdy byly na rodičovské dovolené s jeho sourozencem, většinou uváděly, že úmrtí ekonomickou situaci jejich rodiny nijak významně nepoznamenalo (s výjimkou finanční náročnosti pohřbu).“*⁴⁵

5.4.2. Vyrovnání se se smrtí rodiče

*„Smrt jednoho nebo obou rodičů je pro dítě největší ztrátou, kterou může prožít, ať už v dětství nebo v období dospívání. Rodiče hrají v životě dítěte velmi významnou a těžce zastupitelnou roli – vytvářejí mu zázemí a jistotu, pomáhají mu poznávat svět a dávají mu pocit bezpečí.“*⁴⁶ Většina dětí vnímá rodiče jako základní prvek svého života. Blízký vztah s nimi navazují již od narození a budují si ho po celý svůj společný život. Děti smrt rodiče vnímají jako ztrátu pocitu bezpečí a jistoty. Smrt jednoho z rodičů má vážný dopad na celou rodinu. Přeživší rodič ztrácí partnera, mnohdy svou životní lásku, prarodiče ztrácejí svou dceru či syna. V důsledku tohoto traumatizujícího okamžiku v rodině panují obavy a strach z budoucnosti. *„Někdy je rodina touto ztrátou tak ochromena a jednotliví členové rodiny se potýkají se zvládnutím své ztráty a žalem, že nejsou schopni pomoci truchlícímu dítěti tak, jak by to v danou chvíli potřebovalo.“*⁴⁷

Po smrti jednoho z rodičů můžou nastat nepřírozené situace v rodině měnící povahu vztahu dítě a rodič. Dětem rodina předsouvá věty typu „Nyní se z tebe stane hlava rodiny“, „Nyní se o rodinu budeš starat ty místo maminky, její povinnosti přecházejí na tebe“, apod. Tyto věty mají pak za následek předčasné dospívání v dětském věku a mladistvé přivádí na myšlenku, že jsou již dospělí.

---

⁴⁴ Srov. <http://antropologie.zcu.cz/zivotni-situace-rodiny-po-neanticipovane-ztrate-ditete-se-zamerenim-na-zivotni-ukoly-pozustalych-rodicu>

⁴⁵ <http://antropologie.zcu.cz/zivotni-situace-rodiny-po-neanticipovane-ztrate-ditete-se-zamerenim-na-zivotni-ukoly-pozustalych-rodicu>

⁴⁶ <http://www.jinejsvet.cz/rodina/rodic#.VP4jYnyG9Z0>

⁴⁷ Tamtéž.

5.5 Jak truchlí děti

Děti ztrátu blízkého prožívají stejně jako dospělí. Jejich vnímání smrti je však podmíněno několika faktory, jak již bylo zmíněno v předchozích kapitolách. V následující kapitole se budeme zabývat otázkou truchlení dětí. Touto problematikou se v dnešní době nejvíce zabývají nadace a organizace pomáhající dětem, které prožívají těžké životní situace po ztrátě blízké osoby nebo které jsou samy neléčitelně nemocné. Truchlení dětí má společné znaky s truchlením dospělých, ale také má svá vlastní specifika, která uvádí Barbara Coloroso. Její základní poznatky k truchlení dětí budou specifikovány níže. Další, kdo se zabýval truchlením dětí, je Zdeněk Matějček a Zdeněk Dytrych. *„Nejdůležitější je vědět, že děti truchlí jinak než dospělí. Smrt v rodině bude dítě trápit hlavně tehdy, když ztratí pocit jistoty a bezpečí a když na své otázky nedostane odpověď. To, co děti postihuje, není samotný fakt smrti, ale prožitek ztráty všeho toho, co je v jejich mysli a v jejich citech spojeno se zemřelým.“*⁴⁸

Děti se po smrti rodiče či jinak blízké osoby často uzavírají do svého imaginárního světa. V tomto světě se s blízkou osobou nadále stýkají. *„Malé děti máme tendenci utěšovat, že dušička odešla do nebička, a pak se divíme, že děti tento kontakt s dušičkou v nebičku udržují.“*⁴⁹ Děti mohou období truchlení prožívat i několik let, ale bez zřejmých vnějších projevů zůstává toto niterné truchlení pro okolí skryto. Dítě v takovém případě rozdílně vnímá na rovině vědomé a nevědomé. V nevědomé rovině vnímání si dítě uchová vztah se zemřelým a v rovině vědomé smrt blízkého přijme klidně a bez jakýchkoliv emočních projevů. *„Ne vždy je třeba obávat se tohoto vztahu jako výrazu patologie, protože tvořivější děti mladšího věku kontakt se zemřelým přijmou jako způsob jakési komunikační hry.“*⁵⁰

5.5.1 Truchlení dětí podle Barbary Coloroso

Barbara Coloroso zmiňuje pocity a stavy, jaké děti prožívají po ztrátě blízké osoby. Děti po takové ztrátě bývají hlavně zmatené, vyděšené a v neposlední řadě trpí pocitem opuštěnosti. Barbara Coloroso zdůrazňuje, že pro ulehčení dětského truchlení je nutné

---

⁴⁸ <http://www.umirani.cz/umirani-a-deti.html>

⁴⁹ <http://www.sancedetem.cz/srv/www/content/pub/cs/clanky/o-detech-smrti-a-truchleni-95.html#obdobi-truchleni-deti>

⁵⁰ Tamtéž.

nedělat ze smrti před dětmi tabu a spíše jim říci pravdu bez zavádějících komentářů a eufemizmů.

Ve své knize *Krizové situace v rodině* udává, že neexistuje univerzální reakce platná pro všechny děti. Jedno z dětí prožívá silné emoce, jiné nemusí pocítit vůbec nic, jsou děti, které brečí, a děti, které neuroní ani slzu. Závažnou reakcí mohou být poruchy příjmu potravy. Ať děti projevují svůj smutek jakoukoli formou, je velmi důležité nechat jim čas pro truchlení. Každý, kdo přijde do styku s dítětem, které přišlo o blízkou osobu, by měl být trpělivý a vstřícný. Projev agrese po ztrátě blízké osoby by neměl být potlačován. V opačném případě by u dětí mohla vzniknout celoživotní zahořklost a pesimismus tím, že se hluboce uloží do dětského nitra. Důležité je však agresi vybit správným způsobem, aby se pocity úzkosti neprohlubovaly.

Barbara Coloroso uvádí fáze truchlení dle Elliota Kranzlera. Udává také možnost prolínání fází a různého pořadí fází.⁵¹

Obrázek 7 Fáze truchlení dle Elliota Kranzlera

5.5.2 Deprese u dětí po ztrátě blízké osoby podle Dany Krejčířové

Do nedávna byla deprese u dětí popírána. Jednou z příčin je všeobecný pohled na dětství, které společnost považuje za krásné a šťastné životní období. V poslední době o tomto tématu vzniká velké množství studií. „Je zcela zřejmé, že děti trpí depresí nejméně stejně často jako dospělí a i její projevy jsou podobné depresi u dospělých, u dětí bývá jen častější výskyt somatických obtíží, regresivních projevů a některých

⁵¹ COLOROSO, B. *Krizové situace v rodině: jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a traumata adoptce.*

dalších ‚maskujících‘ symptomů a klinický obraz je samozřejmě výrazně ovlivněn věkem dítěte.“⁵² U dětí je tedy důležité po ztrátě blízkého pozorování chování, aby se truchlení nepřeměnilo v prohlubující se depresi.

„Deprese, která se vyskytuje u lidí, kteří v nedávné době ztratili osobu sobě blízkou, se nazývá reaktivní. Na rozdíl od tzv. endogenních depresí, kdy je příčinou porucha chemických procesů v mozku, je reaktivní deprese vyvolána reakcí na nějakou stresovou událost, v tomto případě smrt.“⁵³ Reaktivní deprese vykazuje stejné příznaky jako kterákoli jiná. Tyto příznaky jsou pocit beznaděje, zhoršení nálady, obavy a ztráta zájmu o okolí, jídlo i zájmovou činnost.

Nejčastější reakcí na smrt blízké osoby je stejně jako u dospělých deprese. *„Diagnostika deprese u dětí může být obtížná, protože klinický obraz je variabilní, porucha nálady často není zjevná a ostatní uvedené symptomy jsou většinou zcela nespecifické.*“⁵⁴ U diagnostiky dětské deprese jsou hlavními technikami kvalitní pozorování běžných projevů a vnímání změn, zaměření se na projev hry, neverbální projev, využívají se projektivní techniky, do kterých se mohou promítat aspekty nedostačující péče, studu, strachu, kritiky, bolesti a smrti, eventuálně také suicidální myšlenky dítěte. U dětí trpících depresí většinou chybí radost ze hry a tvůrčích činností a úroveň výkonů je snižena.

Dalšími kritérii diagnostiky jsou vyjádření rodičů a učitelů. Ti však mnohdy příznaky přehlédnou. Na změnu chování u dětí trpících depresí jsou oproti dospělým velmi citliví vrstevníci dětí. Proto neméně důležitá je i jejich výpověď.

Diagnostika deprese se může projevit v kresbě, jež má určitá kritéria znaků, která však nejsou jednoznačná. U kresby je podstatná stránka kresleného projevu. Děti trpící depresí mají po formální stránce kresby malé, padající dolů, velmi často děti umisťují kresbu na papíru vlevo dole.

---

⁵² ŘÍČAN P.; KREJČÍŘOVÁ D. a kol. *Dětská klinická psychologie.* s. 175.

⁵³ <http://www.psychicke-zdravi.cz/novinky-laik-deprese/nebrante-se-smutku-pri-ztrate-blizkeho-cloveka-430>

⁵⁴ ŘÍČAN P.; KREJČÍŘOVÁ D. a kol. *Dětská klinická psychologie.* s. 177.

Obrázek 8 Příznaky deprese u dětí shodující se s příznaky dospělých

SMUTNÁ NÁLADA	PORUCHY JÍDLA	PORUCHY SPÁNKU
POHYBOVÝ ÚTLUM / AGITOVANOST	APATIE, ZTRÁTA ZÁJMU	ZTRÁTA ENERGIE A ÚNAVA
ZTRÁTA POCITU VLASTNÍ HODNOTY / NEPŘIMĚŘENÉ PROJEVY VINY	ZHORŠENÁ SOUSTŘEDI- VOST	ÚVAHY SMRTI, SUICIDÁLNÍ MYŠLENKY

5.5.3 Deprese u dětí podle věku

U dětí v kojeneckém věku jsou popsány depresivní reakce za pomoci experimentálních zkušeností. Děti reagují na nereaktivní obličej matky, postupně se odtahují a ztrácejí zájem o okolí, mají smutný výraz obličeje, utlumuje se jejich hybnost i mimika. Klinicky depresivní stavy jsou popisovány u kojenců, kteří prošli těžkou psychickou deprivací, anebo u nich nejsou dlouhodobě uspokojovány základní biologické potřeby. Pro děti v kojeneckém věku (přibližně od 6. měsíce) je nejtypičtější tzv. anaklitická deprese jako reakce na separaci od matky. Dítě v případě odloučení od matky pláče a volá ji, postupem času „ztrácí naději“, nastane apatická fáze, kdy je dítě utlumené, nereaguje na okolí, odmítá jídlo i veškeré sociální kontakty. Časem se dítě odpoutává od matky a může přijmout náhradní pečovatelku, ovšem za cenu dočasně narušeného vztahu s matkou.

Pro depresi v batolecím věku jsou typické především „náhle vzniklé reaktivní poruchy jídla a spánku, častější autostimulační chování, ztráta zájmu o hru a mnohdy i zesílený negativismus a současně zvýšená závislost na matce s nárůstem separační úzkosti.“⁵⁵

Děti v předškolním věku ještě nejsou schopny sdělovat své vnitřní pocity kvůli nedostatečně rozvinuté vnitřní sebereflexi. V tomto věku bývají pro dětskou depresi typické somatické symptomy (zejména bolesti břicha a hlavy), děti ztrácejí zájem o hry

⁵⁵ ŘÍČAN P.; KREJČÍŘOVÁ D. a kol. *Dětská klinická psychologie*. s. 176.

a radost ze hry, častým jevem je také izolace od vrstevníků. „Někdy přibývá denního snění, fantazie dítěte se pak vztahují k tématům bolesti, agrese a smrti a někdy se projeví zvýrazněným destruktivním a agresivním chováním dítěte.“⁵⁶

Schopnost verbalizace vlastních pocitů je u dětí ve školním věku již kvalitnější a tím spíše možná. Obvykle se jedná o pocity viny a bezmoci, nízké sebehodnocení a depresivní témata (ztráta blízké osoby, úraz, ostuda, odmítnutí druhými, kritika), která dominují ve hře i fantazii. Jedním z prvních projevů deprese v tomto věku bývá náhlé zhoršení dítěte ve škole. Dítě má špatné soustředění, zhoršuje se mu prospěch, kontakt se spolužáky a zároveň ztrácí zájem o učení. Pohybově se může u dítěte projevit útlum, nebo naopak hyperaktivita, často i neklid, dítě začne z ničeho nic vzdorovat, neposlouchá a stává se zlostným.

Identifikace krize je u dítěte základním problémem. „Často samo dítě není schopno si uvědomit, že se jedná o krizovou situaci.“⁵⁷ V případě, že si dítě uvědomuje svou krizovou situaci, je krůček od toho, aby vědělo, že pomoc existuje, kde a u koho ji může najít, ale že je potřeba si o pomoc říci.⁵⁸ Oproti dospělým lidem jsou děti, hlavně ty nejmenší, ve všech aspektech života a tím spíše v krizové situaci bezmocné a závislé na dospělých.⁵⁹

6 Jak děti vnímají a prožívají smrt blízké osoby

Protože by pro děti mohlo být období po smrti „neúnosné“, děti od nejbližší rodiny bývají separovány, následně jsou jim předsouvány lži typu „maminka je na dlouhé cestě“. Dítě vycitňuje z jednání dospělých, že jejich výklad situace není pravdivý. Na základě toho, že přicházejí ze všech stran nové a nové milosrdné lži, a to od lidí, kterým dítě důvěřovalo, u dětí se tím pouze prohloubí nedůvěra v dospělé.⁶⁰

Vzhledem k hektické době, ve které žijeme, se může jako jeden z problémů jevit nedostatek času a prostoru pro budování vztahů a upevňování rodinných zásad, což

---

⁵⁶ ŘÍČAN P.; KREJČÍŘOVÁ D. a kol. *Dětská klinická psychologie*, s. 176.

⁵⁷ HOSKOVCOVÁ, S. *Psychosociální intervence*. s. 101.

⁵⁸ Srov. Tamtéž, s. 101.

⁵⁹ Špatenková 2004 in HOSKOVCOVÁ, S. *Psychosociální intervence*. s. 103.

⁶⁰ FÜRST, M. *Psychologie*. s. 155.

vede v určitých chvílích k nedostatečné funkci rodiny jako celku. Každé takové selhání má dopad na všechny členy, zejména na děti, a může znamenat narušení celkové rovnováhy životů jednotlivých členů a nepříznivě ovlivnit fungování celé rodiny. Pro dítě je rodinné zázemí velice důležité; je závislé na jistotách, které mu rodina poskytuje. Ztráta nebo narušení těchto jistot může mít na dítě a jeho psychiku destruktivní dopady.

Elisabeth Kübler-Rossová (2003) zastává názor hovořit s dětmi o smrti a umírání a za každých okolností říci dětem pravdu. Zdeněk Matějček a Zdeněk Dytrych jsou velmi podobného názoru a uvádějí, že dětská mysl se může z traumatu po smrti blízkého sama vyléčit, pokud je dítěti dopřáno citové zázemí, podpora v době truchlení a naslouchání. Také ale uvádějí názor přetrvávající ve společnosti, že děti po ztrátě blízké osoby nejsou natolik emocionálně vyspělé, aby dokázaly eliminovat pocit smutku, rozumně posoudit situaci, do které se dostaly, a rychle zapomněly. Dále uvádějí všeobecný názor o nevhodnosti vystavování dětí truchlivým situacím, které by jim způsobilo bolest a pocit žalu.⁶¹

Čačka Otto a Dana Krejčířová v *Psychologii dítěte* uvádějí, že děti již před koncem předškolního věku dokážou trvale ukládat do paměti silné zážitky, které prožijí. Tím chtějí naznačit, jak děti může ovlivnit smrt blízkého, rodiče, sourozence či prarodičů. Pokud není celá situace dítěti adekvátně vysvětlena a dítě se nesetká s patřičnou oporou u blízkých a přátel, může se u něj vytvořit trauma s doživotními následky.⁶²

6.1 Děti a smrt dle Miroslava Vyhnálka

Miroslav Vyhnálek uvádí souvislost mezi pochopením smrti u dětí a jejich intelektuálním vývojem a věkem. Zmiňuje první formu smutku u dětí, která se objevuje v kojeneckém a batolecím věku. Je to tzv. separační úzkost, definuje ji jako strach z odloučení od blízké osoby.⁶³

---

⁶¹ MATĚJČEK, Z. a DYTRYCH, Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. s. 92.

⁶² ČAČKA, O. *Psychologie dítěte*. s. 54–67.

⁶³ Srov. ŘÍČAN, P. a KREJČÍŘOVÁ D. *Dětská klinická psychologie*.

Miroslav Vyhnálek také řeší otázku vnímání pojmu smrti u dětí se smrtelnou chorobou. Uvádí, že tyto děti mohou smrt chápat daleko lépe a dříve než jejich vrstevníci.⁶⁴ Vyhnálek dělí dětské vnímání smrti dle věku dětí:

- a. Od narození do pěti let – děti se o smrti jako takové nebaví. Jejich obavy vycházejí z možné samoty a z odloučení od blízkých osob.
- b. Děti ve věku od pěti do deseti let – v tomto období si děti již smrt uvědomují, avšak nevnímají ji jako zastrašující, pokud nedostanou takový podnět od jiné osoby. O strachu ze smrti se s nikým většinou nebaví.
- c. Od deseti let věku děti chápou smrt jako nenávratnou a konečnou součást života.

---

⁶⁴ MATĚJČEK, Z. a DYTRYCH Z. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. s. 92.

7 Možnosti výzkumu vnímání smrti u dětí

Citlivou otázkou vnímání smrti dětmi se v minulosti zabývalo mnoho autorů. V České republice tento výzkum použila například Mgr. et Bc. Iva Maruščáková ve své rigorózní práci na téma *Vývoj konceptu smrti*. Ze zahraničních autorů se tématem smrti v kontextu s dětmi zabývali Elisabeth Kübler-Rossová, Marie Nagy, v neposlední řadě na několik výzkumů odkazuje John Bowlby ve své knize *Ztráta*.

Tuto kapitolu jsem zpracovala na základě přečtené literatury, použité k první části této práce. Následují mé vlastní návrhy na to, jak by mohl výzkum vnímání smrti dětmi vypadat. Metody výzkumu jsem volila dle osobních zkušeností práce s dětmi během posledních let a vědomostí nabytých během studia. Domnívám se, že tento výzkum pracuje s velmi citlivými údaji a z etického hlediska se zdá být prakticky neproveditelný, a proto je zpracován pouze teoreticky. Představuji zde koncept připravený k možnému budoucímu výzkumu v rámci diplomové práce. Otázky k rozhovorům i k diskuzi jsou zpracované dle knihy *Když dinosaurům někdo zemře* od manželů Brownových, která je adresovaná dětem k pochopení smrti. Tuto dětskou odbornou literaturu bych ráda použila i během diskuze a následně i při rozhovorech. Knižní ilustrace jsou vhodné i pro malé děti, kterým je možné názorně ukázat odpovědi na otázky, na které se během rozhovoru dotazují.

Celý výzkum by měl být zpracován v souladu s etickými hodnotami. S dětmi by mělo být pracováno zcela individuálně. S daty, která budou během výzkumu nashromážděna, bude nakládáno dle zákona o ochraně osobních údajů a budou použita pouze pro výzkum k dané práci. Každé dítě zapojené do výzkumu bude muset mít informovaný souhlas od zákonného zástupce. Pokud by školka či škola svolila, ráda bych rodičům tento výzkum představila osobně. A při této příležitosti je ujistila o maximálně individuálním přístupu k dětem.

7.1 Výzkum vnímání smrti u dětí předškolního věku

Výzkum by probíhal v mateřských školách u dětí ve věkové skupině 5 až 6 let. Cílem výzkumu je zjistit, jak děti vnímají smrt. Otázky výzkumu by se zajímaly o to, kolik dětí má se smrtí osobní zkušenost, jak tyto děti vnímaly období po ztrátě blízkého, s kolika dětmi rodina mluvila o smrti, jaké je dětské povědomí o smrti, jaká je dětská představa o smrti, umírání a o tom, co se děje se zemřelým.

7.1.1 Metody výzkumu

Pro rozbor vnímání smrti u dětí bych použila metody adekvátní věku dětí. U dětí předškolního věku se zdá být vhodná metoda rozboru kresby a polostrukturovaného rozhovoru. Pro děti mladšího školního věku by byl vhodný strukturovaný rozhovor a následná, mnou vedená diskuze na téma smrti. U dětí, které mají se smrtí osobní zkušenost, doporučuji vést rozhovor při „svíčce vzpomínek“. Specifikace této metody bude uvedena níže.

7.1.1.1 Rozbor kresby

Dítě kreslí obrázek na zadané téma smrt v pohádce, nebo na základě klíčových slov jako např.: smrt, hra, pohádka, hřbitov, zobrazit sám sebe v kontextu smrti.

Kresba na dané téma – smrt v pohádce

Děti dostanou papír a každý svou sadu barevných pastelek. Pastelky doporučuji dětem po skočení výzkumu věnovat jako odměnu za spolupráci. Já jako vedoucí výzkumu se dětem představím a poprosím je o pomoc. Povíme si krátký úvod o pohádkách. Postupně zavedu hovor na pohádky typu Zlatovláska, Dařbuján a Pandrhola či Sněhurka. Popovídáme si o zmíněných pohádkách, ale jen okrajově, protože bych nerada zmiňovala, kde se smrt v pohádkách vyskytuje. Poté dětem objasním, že mohou pro svůj úkol využít i jiných pohádek. Následně děti požádám, aby nakreslily scénu z pohádky, kde se vyskytuje smrt. Výzkum je zaměřen na zjištění toho, co si děti představí pod pojmem smrt. Děti nebudou v kresbě časově omezeny. Předpokládaná doba tvoření obrázku bude přibližně 30 minut.

Hypotézy ke kresbě

- a. Děti použijí ke kresbě tmavé, spíše pochmurné barvy.
- b. Smrt v pohádce vykreslí jako postavu nežli jako situaci.

Vyhodnocení kresby

- a. Po vyhotovení kresby poprosit o komentář a vše doslovně zaznamenat.
- b. Rozdělení obrázků: smrt zobrazena jako osoba nebo jako situace.
- c. Zmapování, jaké barvy v tvorbě převažují.

7.1.1.2 Strukturovaný rozhovor

Na začátku výzkumu bych se s dětmi ráda sešla kolektivně. Na prvním setkání bych se dětem představila a vysvětlila jim, co od nich budu očekávat a jak celý rozhovor bude probíhat. Poté budou mít děti prostor na dotazy.

Následně budu odcházet s dětmi jednotlivě do soukromí, kde bude celý náš rozhovor probíhat. Volit budu klidné místo v prostorách školky, kde budeme mít soukromí a kde nás nebudou rušit vnější vlivy. S dětmi si ještě jednou projdeme, co nás při rozhovoru čeká. Děti budou obeznámeny, že mohou odpovídat ano/ne/nevím. Každý rozhovor budu vnímat ryze individuálně. Otázky jsou zpracované tak, aby korespondovaly s cílem výzkumu.

- a. Setkali se děti se smrtí?
- b. Účastní se děti pohřbů?
- c. Hovoří blízcí s dětmi o smrti?
- d. Chápou děti nevratnost smrti?
- e. Jak děti vnímají potřeby mrtvého?
- f. Co si děti myslí o příčině smrti?

K bakalářské práci je přiložen formulář, dle kterého by byl rozhovor uskutečněn a kam by byly všechny odpovědi dětí zaznamenány. Pro každé dítě bych měla připravený samostatný formulář pro záznam rozhovoru.

Hypotézy

- a. Čtvrtina dětí se se smrtí u svých blízkých setkala.
- b. Děti se neúčastní pohřbů.
- c. Smrt je v rodinách spíše tabu.
- d. Děti ještě zcela nerozumí nevratnosti a příčinnosti smrti, pokud nemají osobní zkušenost.

7.2 Vnímání smrti u dětí mladšího školního věku

Nástupem na základní školu nastává u dětí velký vývojově-psychologický posun. Děti v tomto životním období začínají lépe chápat sociologické aspekty života. Specifikace vývojového stádia u dětí je zveřejněna výše.

U dětí z prvního stupně očekávám znatelný vývoj chápání smrti. Ráda bych dala dohromady 5 skupin dle školních tříd. K tomu mám důvody hned dva. Za prvé, aby bylo možné vypořádat postupný vývoj podle věku, a za druhé, aby se děti znaly ze školního kolektivu. Druhý důvod je dle mého názoru důležitý pro ztrátu ostychu u vedené diskuze a pro větší pocit konformity a klidu.

V každé skupině bych zvlášť uvedla cíle výzkumu před jeho započítím. S přihlédnutím na věk dotazovaných dětí se domnívám, že je potřeba úvodní věty výzkumu volit s menšími odchylkami. Děti v první třídě mají jiné vnímání světa nežli děti v páté třídě. Tuto hypotézu jsem odvodila ze zpracované kapitoly *Kognitivní vývoj dětí*.

Výzkum na základní škole je vhodné realizovat za spolupráce pedagogů. První kontakt se zvolenou školou je nejlepší zahájit přímo na vedení školy. Až po dohodě s vedením oslovím pedagogy v daných třídách. Po poradě s nimi zvolíme a zajistíme vhodné místo a podmínky pro výzkum. Na základní škole lze využít třídních schůzek k seznámení rodičů s výzkumem a získání informovaného souhlasu, případně umožnit rodičům položit otázky k výzkumu a jeho průběhu.

Ze strany rodičů očekávám otázky typu:

- a. Proč jsem si zvolila dané téma výzkumu?
- b. Jakou formou bude výzkum probíhat?
- c. Jaké otázky budou dětem pokládány?
- d. Budou dětem podávány informace o smrti?
- e. Jakým způsobem zodpovím otázky ohledně smrti kladené dětmi?

Otázky pro děti prvního stupně základní školy jsem zakomponovala do dvou výzkumných metod, polostrukturovaného rozhovoru a mnou vedené diskuze. U obou metod využiji nahrání celého průběhu na diktafon a následně rozhovor i debatu doslovně přepíšu pro lepší možnost závěrečného zpracování. Během rozhovoru budu

mít připravený formulář s otázkami pro každé dítě a do tohoto formuláře budu během rozhovoru zaznamenávat poznámky k odpovědím.

Otázky pro diskuzi a zpracování dotazníku pro rozhovor jsou obdobné jako u výzkumu vnímání smrti u dětí předškolního věku.

- a. Setkali se děti se smrtí?
- b. Účastní se děti pohřbů?
- c. Hovoří blízcí s dětmi o smrti?
- d. Chápou děti nevratnost smrti?
- e. Jak děti vnímají potřeby mrtvého?
- f. Co si děti myslí o příčině smrti?
- g. Hrají děti tzv. střílečky na počítači?
- h. Koresponduje kognitivní vývoj s vývojem vnímání smrti?

7.2.1 Metody výzkumu

7.2.1.1 Polostrukturovaný rozhovor

Polostrukturovaný rozhovor jsem zvolila záměrně. Ráda bych dala dětem možnost odpovědi rozvést, avšak neustále mít nad vývojem rozhovoru kontrolu. Otázky se budou odvíjet od odpovědí na uzavřené otázky.

U dětí, které prodělaly ztrátu blízkého, chci zachovat klidnou atmosféru a snažit se je moc nerozrušit. Proto jsem se inspirovala terapeutickou metodou *Svíčka na památku*⁶⁵. Metodu jsem si upravila pro své potřeby. Dítě se zklidní už jen tím, že se kouká do svíčky, a není rozrušeno studem, ostychem či nepříjemností situace. Využití svíčky během rozhovoru si představuji tak, že dětem tuto možnost nabídnu vedle možnosti povídat si tváří v tvář. Jsem připravená i na možný nezdar, u některých nebude dokončení rozhovoru možné, pokud přišly o blízkou osobu. Nemyslím si, že je nutné dokončit výzkum i za cenu rozrušení dítěte.

---

⁶⁵ HOBDAYOVÁ A., K. OLLIEROVÁ, *Tvořivé činnosti pro terapeutickou práci s dětmi*, Praha 2000: Portál, ISBN: 80-7178-378-1, s. 108.

7.2.1.2 Diskuze

Ke zvolení této metody mne vedla osobní zkušenost v družině, kde tímto způsobem paní vychovatelka rozebírá s dětmi různé aspekty života. Myslím si o této metodě, že je k dětské psychice velmi šetrná. Pravidla diskuze jsem zvolila s přihlédnutím k dětskému věku a možné práci v kolektivu. Pro diskuzi jsem si vybrala pro asistenci plyšovou hračku.

Pravidla při diskuzi

- a. Já kladu otázky.
- b. Děti si předávají plyšovou hračku, na otázku odpoví ten, kdo má hračku.
- c. Každý má právo na otázku neodpovídat.
- d. Dětem po odpovědi spolužáka bude umožněno odpověď vyvrátit či doplnit (podmínkou je přihlášení se).
- e. Odpovědi dětí, které budou vulgární či jinak nevhodné, budou ihned přerušeny.
- f. Po vyčerpání mých otázek budou moci děti pokládat otázky týkající se smrti.
- g. Během diskuze budu moci hovořit já a ten, kdo má v ruce hračku.

Tato metoda se mi jeví jako vhodná pro zjištění povědomí dětí o smrti. Zároveň poslouží ve své vzdělávací funkci, jelikož děti samy mohou pokládat otázky a zároveň uslyší odpovědi od spolužáků. Na myšlenku použití plyšové hračky pro zajištění klidu a zabránění překřikování během diskuze mne přivedla účast na kurzu psychoterapie, kde byla tato metoda využita pro možnost prostoru vyjádření mluvčího, aniž by mu spoluúčastníci narušovali projev.

Ke zpracování dat z diskuze využiji procentuální grafy, kde shrnu informace o tom, kolik dětí o tématu smrti má, či nemá přehled, jaké otázky je ohledně smrti zajímaví, a tím upozorním na to, o čem děti nemají informace ze svého okolí.

Souhrnné hypotézy k výzkumu na mladším školním stupni

- a. Děti mají zkušenost se smrtí jen z poloviny.
- b. Některé děti se účastnily pohřbu.
- c. U dětí je patrný vývoj vnímání smrti korespondující s kognitivním vývojem.
- d. Děti se se smrtí setkávají v médiích a počítačových hrách.
- e. Hraní tzv. stříleček u dětí způsobuje zkreslené vnímání smrti.
- f. Děti si uvědomují nevratnost smrti ze dvou třetin.
- g. Děti, které zažily smrt blízkého, mají přesnější představu o smrti.

Závěr

Vnímání smrti u dětí se s postupem času mění. Děti ještě před padesáti lety měly o smrti větší ponětí nežli v dnešní době. Dříve se účastnily bdění u umírajícího, přípravy nebožtíka do rakve a následně i pohřbu. Smrt děti nevnímaly jako něco, z čeho by měly mít strach. Dnes je tomu však jinak. Velká část dětí má o smrti ponětí pouze z pohádek, médií, počítačových her; téma smrti je v jejich rodinách tabu. Děti, které smrt vnímají a chápou ji jako součást života, mají s umíráním či smrtí osobní zkušenost.

Během přípravy a zpracování této bakalářské práce jsem pochopila nesourodé reakce dětí na smrt, s kterými jsem se setkala. U dětí není naprosto nic neobvyklého, když na smrt blízkého reagují jinak nežli dospělí. Na vině je jejich emocionální vývoj, duševní vyzrállost a orientace v tématu smrti. Každé dítě je naprosto jiné, je možné najít podobné znaky u dětí stejného věku, ale také velké rozličnosti.

Truchlení u dětí je velmi komplikované specifikovat. U dětí je velmi podstatné, jak moc blízká osoba jim zemřela. Jestli úmrtí bylo anticipované či náhlé. Také hraje důležitý faktor, zda děti byly přítomni smrti blízkého. Domnívám se, že děti mají mnohem citlivější psychiku nežli dospělý. Proto je také u nich větší riziko vytvoření deprese po smrti blízkého. U dětí je velmi důležité, aby jim byla sdělována pravda, samozřejmě uzpůsobená věku dítěte. Není vhodné říct veškerá fakta týkající se smrti blízkého, jelikož by to mohlo děti naprosto vykolejit a vyděsit. Děti po smrti blízkého potřebují péči, trpělivost a možnost si popovídat o svých obavách a smutcích, aby prošly obdobím truchlení správně a jejich truchlení nenarušilo následný emocionální vývoj.

Vzhledem k etické stránce vztahující se k danému tématu jsem práci zpracovala pouze teoreticky. V závěru bakalářské práce jsem vypracovala návrh na výzkum problematiky vnímání smrti u dětí. Sama jsem výzkum sestavila pouze hypoteticky, jelikož se domnívám, že není eticky přijatelné provádět s dětmi v období ztráty výzkumné šetření. Myslím si, že pro praktický výzkum je potřeba rozšířit si vzdělání o dané problematice, ale i na pedagogické i komunikační úrovni. Dále se po rozhovoru s přítelkyní domnívám, že je nevhodné dělat takovýto výzkum i u dětí, které se smrtí žádnou zkušenost nemají. Její dcera se podobného výzkumu účastnila ve věku pěti let. Po výzkumu se již několik měsíců dotazuje večer rodičů, jestli se ráno všichni vzbudí, a potřebuje ujištění, že dnes v noci nikdo z blízkých nezemře. Dívka si po absolvování

výzkumu získala ze smrti pouze velké obavy. Výzkum, kterého se zúčastnila, ji tedy nepřinesl nic pozitivního.

Kapitola o možnostech výzkumu vnímání smrti je zpracována na základě informací načerpaných během sbírání dat pro teoretickou část a nabytých znalostí během studia a praxe. V úvodu kapitoly jsou uvedeny odkazy na literaturu, která obsahuje citované výzkumy na toto či podobné téma.

Z profesního hlediska bylo pro mne zpracování tohoto tématu velmi přínosné. Již mám alespoň rámcový přehled o tom, jak by děti mohly vnímat smrt. Další důležitou informací pro mne byla důležitost individuálního přístupu u pozůstalých dětí. Po zpracování tohoto tématu jsem přesvědčena, že je potřeba všem dětem zodpovídat jejich zvědavé otázky. Téma smrti není vhodné tabuizovat, spíše je potřeba s dětmi i na takto nepříjemné téma hovořit. Našla sem také i odbornou dětskou literaturu týkající se smrti, kde jsou systematicky uvedeny a formou pohádky uvedeny informace o smrti a umírání. Věnování se studiu tématu smrti u dětí bych doporučila všem pedagogům. Sama bych si znalosti chtěla do budoucna ještě rozšiřovat, abych mohla dětem podávat správné a pochopitelné informace a abych mohla být nápomocná dětem, kterým zemře někdo blízký.

Seznam použitých zdrojů

- ALLEN, K.; MAROTZ L. *Přehled vývoje dítěte: od prenatálního období do 8 let. 1. vydání* Praha: Portál, 2002. ISBN 80-717-8614-4.
- BOWLBY, J. *Vazba. Praha: Portál, 2010, ISBN: 978-80-7367-670-4.*
- BROWN, M a KRASNY BROWN L. *Když dinosaurům někdo umře Malá knížka o velkých starostech pro malé i velké. 1. Vydání, Praha: Cesta domů, 2010. ISBN: 978-80-904516-0-5.*
- COLOROSO, B. *Krizové situace v rodině: jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a traumata adopce. 1. vydání Praha: Ikar, 2008, ISBN: 978-80-249-1027-7.*
- ČAČKA, O. *Psychologie dítěte. 3. doplněné vydání Tišňov: Sursum, 1997, ISBN: 80-85799-03-U.*
- DOHNALOVÁ, Z. *Životní situace rodiny po neanticipované ztrátě dítěte se zaměřením na životní úkoly pozůstalých rodičů. 2004 [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://antropologie.zcu.cz/zivotni-situace-rodiny-po-neanticipovane-ztrate-ditete-se-zamerenim-na-zivotni-ukoly-pozustalych-rodicu>*
- DUNOVSKÝ J. a kol. *Sociální Pediatrie Praha: Grada Publishing 1999 ISBN: 80-7169-254-9*
- ELIAS, N. *O osamělosti umírajících. Nakladatelství Franze Kafky, 1998, ISBN: 80-85844-39-7*
- FÜRST M. *Psychologie. 1997 Votobia, ISBN: 80-7198-199-0*
- HÁJEK, ZRZAVECKÝ advokátní kancelář, s.r.o. 87638. *Nový občanský zákoník-10.osoba blízká. Naposled aktualizováno 6.12.2012. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://www.epravo.cz/top/efocus/novy-obcansky-zakonik-10-osoba-blizka-87638.html>*
- HOBDAYOVÁ A., K. OLLIEROVÁ, *Tvořivé činnosti pro terapeutickou práci s dětmi, Praha 2000: Portál, ISBN: 80-7178-378-1,*
- HOBDAYOVÁ, A. a OLLIEROVÁ, K. *Tvořivé činnosti pro tebe terapeutickou práci s dětmi. Praha: Portál, 2000. ISBN: 80-7178-378-1.*

HOSKOVCOVÁ, S., *Psychosociální intervence Univerzita Karlova v Praze: Karolinum* 2009, ISBN: 978-80-246-1626-1

HOSKOVCOVÁ, S., *Psychosociální intervence Univerzita Karlova v Praze: Karolinum* 2009, ISBN: 978-80-246-1626-1

JANKOVSKÝ, J. *Etika. Praha: Triton, 2003, ISBN: 80-7254-329-6.*

KASAL, J. *Emocionalita a prožívání, Psychologie v praxi – další vzdělávání zaměstnanců organizací poskytujících sociální služby, CZ.1.07/3.2.13/01.0037 volně dostupné ke stažení na:*

http://www.benepal.cz/files/project_2_file/EMOCIONALITA.PDF

KRTIČKOVÁ, K. *O dětech, smrti a truchlení. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na* <http://www.sancedetem.cz/srv/www/content/pub/cs/clanky/o-detech-smrti-a-truchleni-95.html#obdobi-truchleni-deti>

KRTIČKOVÁ, K. *O dětech, smrti a truchlení. Zveřejněno 1.10.2013 [cit. 2015-03-20]. Dostupné na* <http://www.sancedetem.cz/srv/www/content/pub/cs/clanky/o-detech-smrti-a-truchleni-95.html#obdobi-truchleni-deti>

KUBÍČKOVÁ N., *Zármutek a pomoc pozůstalým, 2001, Praha: ISV, ISBN: 80-85866-82-X.*

KÜBLER - ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání. Praha: Arica, 1992. ISBN 80-900134-6-5.*

KÜBLER-ROSS E., *Interviews mit Sterbenden, Germany Studgart Verlag, 2001, ISBN 3-426-87071-1.*

KÜBLER-ROSSOVÁ, E., *O dětech a smrti Praha: ERMAT, 2003, ISBN: 80-903086-1-9.*

KUNCOVÁ, M. *Dítě a smrt: věci, o kterých se nemluví. Naposledy aktualizováno 24.7.2012 [cit. 2015-03-20]. Dostupné na* <http://zena.centrum.cz/deti/zajimavosti/clanek.phtml?id=752212>

LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ D., *Vývojová psychologie, Praha: Grada Publishing, 2006, 4. Přepřacované a doplněné vydání, 368 s., ISBN: 80-247-1284-9.*

LEBL, J. *Růst a vývoj dítěte v prvním roce života. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na* <http://zdravi.e15.cz/clanek/postgradualni-medicina-priloha/rust-a-vyvoj-ditete-v-prvnim-roce-zivota-460168>

- LINHARTOVÁ A. *Projekt: Jinej svět*. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://www.jinejsvet.cz>
- LOUČKA, M. *Koncept smrti u dětí-souvislosti vývoje*. Diplomová práce. Brno 2009. Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií. Katedra psychologie. Vedoucí práce Vančura J. Dostupné také na http://is.muni.cz/th/135398/fss_m/Koncept_smrti_u_deti_-_souvislosti_vyvoje.pdf
- MATĚJČEK, Z. A Z. DYTRYCH. *Krizové situace v rodině očima dítěte*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2002. Pro rodiče. ISBN 80-247-0332-7.
- MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální práce*. Praha:Portál2001. ISBN80-7178-473-7.
- MOŽNÝ, I. *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*. Blok 1990, ISBN: 80-7029-018-8 Digitalizováno 15.3.2007, počet stran 187, ISBN: 9788070290187 kniha.
- NAVRÁTIL, P. *Životní situace jako předmět intervence sociálního pracovníka*. Sociální práce/ Sociálna práca, Brno: ASVSP, 2003, roč. 2003, č. 2, s. 84-94. ISSN 1213-6204.
- NAVRÁTIL, Pavel. *Romové v české společnosti: Jak se nám spolu žije a jaké má naše soužití vyhlídky*. 1. vyd. Praha: Portál, 2003. 224 s. Výzkumné zprávy. ISBN 80-7178-741-8.
- NELOŠOVSKÁ, A. *Pedagogická komunikace v teorii a praxi*. 1. Vydání, s. 172, Praha: Grada Publishing, 2005. ISBN: 80-247-0738-1.
- PROJEKT o.s. *DLOUHÁ CESTA, PRÁZDNÁ KOLÉBKA*. *Truchlení a jeho fáze*. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://www.prazdnakolebka.cz/lorem-ipsam-dolor>
- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ E., a MAREŠ J., *Pedagogický slovník*, 4. aktual. vyd. Praha:Portál, 2003, 322 s., ISBN 80-717-8772-8
- PRUŽINSLÁ, L. *Emocionálny svet detí predškolského veku*, Prešov: Rokus, 2006, ISBN: 8089055656
- PSYCHICKÉ ZDRAVÍ. *Deprese – novinky, Nebraňte se smutku při ztrátě blízkého člověka*. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://www.psychicke-zdravi.cz/novinky-laik-deprese/nebrante-se-smutku-pri-ztrate-blizkeho-cloveka-430>
- RYŠAVÁ, Š. *Děti truchlí jinak*. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://www.umirani.cz/umirani-a-deti.html>

- ŘÍČAN P., KREJČÍŘOVÁ D., a kolektiv, *Dětská klinická psychologie*, Praha 1997, Grada Publishing ISBN: 80-7169-512-2.
- ŘÍČAN, Pavel a Dana KREJČÍŘOVÁ. *Dětská klinická psychologie. 4., přeprac. A dopl. vyd.* Praha: Grada, c2006. *Psyché (Grada)*. ISBN 80-247-1049-8.
- SARAH M BROOM Kübler-Rossové model. poslední aktualizace 30. 8. 2004 [cit. 2015-03-20]. Dostupné na http://cs.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCbler-Rossov%C3%A9_model
- SOBOTKOVÁ, I., *Psychologie rodiny*, Praha: Portál, 2007, ISBN 978-807367-250-8.
- ŠIGUTOVÁ, L. – kontakt. *Věková struktura obyvatel podle dat sčítání lidu 2011*. [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://www.czso.cz/csu/2014edicniplan.nsf/p/170217-14>
- ŠIKLOVÁ, J. *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013 ISBN 978-80-7017-197-4.
- ŠPATENKOVÁ N., *Poradenství pro pozůstalé*, Praha: Grada Publishing, vyd. 1., 2008, 144 s., ISBN:978-80-247-1740-1
- VÁGNEROVÁ, Marie *Vývojová psychologie* ISBN 80-717-8308-0
- VÝROST J. SLAMĚNÍK I. (Eds.) *Sociální psychologie*, Praha: Grada Publishing, a.s. ISBN: 978-80-247-1428-8
- VÝROST, J. SLAMĚNÍK I., *Aplikovaná sociální psychologie I*, Praha: Portál, 1998, ISBN 97-880.7178-269-8
- ZETÍKOVÁ, M. *Proces truchlení při ztrátě blízké osoby*. Vloženo 18.3.2013 2004 [cit. 2015-03-20]. Dostupné na <http://vitavera.denik.cz/clanky/proces-truchleni-pri-ztrate-blizke-osoby/>

Seznam příloh

Příloha 1 Informovaný souhlas s výzkumem

Příloha 2 Strukturovaný rozhovor

Příloha 3 Polostrukturovaný rozhovor

Příloha 4 Vedená diskuze

Přílohy

INFORMOVANÝ SOUHLAS S VÝZKUMEM

Tímto Vás žádám o zapojení Vašeho dítěte.....
do výzkumu Vnímání smrti dětmi. Výzkum bude probíhat pomocí
kombinací
metod.....

Během výzkumu bude brán zřetel na individuální přístup ke každému
dítěti. Se získanými daty bude nakládáno dle Zákona o ochraně osobních
údajů 100/2000 Sb.

Nehodící seškrtněte

SOUHLASÍM – NESOUHLASÍM

V případě souhlasu prosím vyplňte:

Mělo Vaše dítě osobní zkušenost se smrtí? **ANO – NE**

Pokud ANO

Kolik bylo dítěti let.....

Zemřela blízká osoba.....

Zemřel domácí mazlíček.....

Účastnilo se dítě pohřbu.....

Je vhodné o zemřelém s dítětem mluvit **ANO – NE**

V..... dne .....

Podpis zákonného zástupce

.....

STRUKTUROVANÝ ROZHOVOR

JMÉNO:

VĚK:

MÁŠ PONĚTÍ, CO JE SMRT? ANO - NE

ANO

1. MLUVIL S TEBOU NĚKDO O SMRTI?

2. VÍŠ, ŽE VŠICHNI JSOU SMRTELNÍ?

3. CHÁPEŠ SMRT JAKO NEVRATNOU?

4. UMÍRÁ SE JEN STÁŘÍM?

5. MŮŽE SMRT ZAVINIT NĚKDO JINÝ?

6. MŮŽE NEMOC ZPŮSOBIT SMRT?

7. JE MOŽNÉ ZEMŘÍT NEOPATRností?

8. ZEMŘEL TI NĚKDO BLÍZKÝ?

9. ÚČASTNIL/A JSI SE POHŘBU?

10. CHODÍŠ K HROBU ZEMŘELÉHO?

11. NAVŠTĚVUJEŠ HŘBITOV?

NE

- 1. MLUVIL S TEBOU NĚKDO O SMRTI?**
- 2. VÍŠ, ŽE VŠICHNI JSOU SMRTELNÍ?**
- 3. CHÁPEŠ SMRT JAKO NEVRATNOU?**
- 4. UMÍRÁ SE JEN STÁŘÍM?**
- 5. MŮŽE SMRT ZAVINIT NĚKDO JINÝ?**
- 6. MŮŽE NEMOC ZPŮSOBIT SMRT?**
- 7. JE MOŽNÉ ZEMŘÍT NEOPATRností?**
- 8. VIDĚL SI V TV NĚKOHO ZEMŘÍT?**
- 9. NAVŠTÍVIL SI NĚKDY HŘBITOV?**
- 10. MÁŠ JEŠTĚ PRARODIČE?**
- 11. MÁŠ OTÁZKY KE SMRTI?**

POLOSTRUKTUROVANÝ ROZHOVOR

JMÉNO:

VĚK:

1. VÍŠ, CO ZNAMENÁ ZEMŘÍT?

2. JAK SE STANE, ŽE NĚKDO ZEMŘE?

3. ZEMŘEL TI NĚKDO?

4. JAK JE TO DLOUHO? *

5. BYL JSI NA POHŘBU? *

6. CO ZNAMENÁ ZEMŘÍT?

7. MÁ MRTVÝ POTŘEBY?

8. MLUVIL S TEBOU NĚKDO O SMRTI? – KDY A KDO

9. VZPOMÍNÁŠ NA ZEMŘELÉHO? *

10. MÁŠ S KÝM VZPOMÍNAT NA .....?*

11. KOLIK TI BYLO LET, KDYŽ .....? *

12. VĚDĚL/A JSI, CO SE STALO? *

13. JAKÁ BYLA TVOJE REAKCE? *

14. NAVŠTÍVIL SI / NAVŠTĚVUJEŠ TERAPII? *

15. JE SMRT TRVALÁ – NEVRATNÁ?

16. JAK SI PŘEDSTAVUJEŠ SMRT?

17. BYL JSI NĚKDY NA HŘBITOVĚ?

18. MĚL SI DOMÁCÍHO MAZLÍČKA? – CO SE S NÍM STALO?

19. HRAJEŠ STŘÍLECI POČÍTAČOVÉ HRY?

20. MÁŠ OTÁZKY K TÉMATU SMRTI?

VEDENÁ DISKUZE

PRAVIDLA:

1. Hračka koluje, já pokládám otázky
2. Pokud neví opověď, předá hračku dál
3. Děti mají možnost se přihlásit a odpověď doplnit či vyvrátit
4. Celá diskuze bude nahrána a doslovně přepsána
5. Skupina dětí stejné věkové skupiny
6. Tato metoda je vhodná ke zjištění povědomí o smrti, ujasnění si otázek, jaké děti mají ke smrti, zjištění představ o smrti

OTÁZKY

- ❖ CO JE SMRT?
- ❖ KDE SE SMRTÍ SETKÁME?
- ❖ JMENUJ ALESPON TŘI POHÁDKY, KDE SE VYSKYTUJE SMRT.
- ❖ JAK SI PŘEDSTAVUJEŠ „SMRT“?
- ❖ MŮŽE MRTVÝ NĚCO CÍTIT?

Abstrakt

TUČKOVÁ, A. *Děti a smrt – Práce s dětmi a kontextem smrti při výchově a v období po ztrátě blízké osoby*. České Budějovice 2015. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra teologických věd. Vedoucí práce T. Veber.

Klíčová slova: Dítě, rodina, osoba blízká, kognitivní vývoj dítěte, smrt, truchlení a jeho fáze, deprese u dětí, ztráta blízkého, vnímání smrti dětmi.

Tato práce řeší problematiku vnímání smrti a truchlení. Je zaměřena na rodinu a dítě jako takové. Cílem práce je popsat téma smrti a zpracovat možnosti výzkumu vnímání smrti u dětí. Zaměřila jsem se hlavně na smrt a fáze truchlení. Pro zpracování tématu jsem využila tematicky zaměřenou literaturu a internetové články a odkazy nadací, sdružení a projektů. Zpracováním teoretické části jsem dospěla k závěru, že není vhodné dělat výzkum na téma vnímání smrti u dětí bez zlepšení profesních kompetencí. Hlavním výsledkem práce je vypracování návrhu možností zkoumání vnímání smrti u dětí v předškolním a mladším školním věku.

Abstract

Keywords: Child, family, close persons, the cognitive development of a child, death, mourning and its phases, depression in children, loss of loved one, the perception of death children.

This bachelor thesis deals with the issue of the perception of death and mourning. It focuses on family and child. The aim is to describe the theme of death and process a research of possibilities of perception of death by children. I focused mainly on death and mourning phase. For this thesis I used thematically oriented literature, Internet articles and links foundations, associations and projects. Processing the theoretical part, I have concluded that it is appropriate to do research on the perception of death by children without improving professional skills. The main result of this work is examining the possibility of drafting the perception of death by children in the preschool and early school age.